ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON MUŞ IN THE CONTEXT OF HISTORY AND CULTURE

10-12 Mayıs / *May* / 2018 / MUŞ

Yayına Hazırlayan
Arzu GÜVENÇ SAYGIN
Murat SAYGIN

Ankara-2019

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları **Atatürk Araştırma Merkezi**'ne aittir.

Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu (2018:Muş)
Tarih ve kültür bağlamında Muş uluslararası sempozyumu bildirileri; Muş, 10-12 Mayıs 2018 = International symposium on Muş in the context of history and culture; Muş, 10-12 May 2018/ yay.haz.: Arzu Güvenç Saygın, Murat Saygın.__ Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2019
XXVI,1068s.hrt.:tbl.:res.;24 cm.__(Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yayını)
ISBN:978-975-17-4203-2
1. MUŞ (TÜRKİYE)__TARİHİ__KONGRELER,VB.
I.Saygın, Arzu Güvenç, yay.haz. II.Saygın, Murat, yay.haz. III. E.a. IV.E.a.: Muş Uluslararası Sempozyumu V.E.a.: International Symposium on Muş in the Context of History and Culture VI.Seri

956.634

İNCELEYENLER : Dr. Öğr. Üyesi Fadime TOSİK DİNÇ
Dr. Öğr. Üyesi Atik ASLAN

KİTAP SATIŞ:
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu: 24/6 Kızılay / ANKARA
Tel : 009 (0312) 285 55 12
Belgegeçer : 009 (0312) 285 65 73
e-posta : bilgi@atam.gov.tr
web : http://www.atam.gov.tr
e-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

ISBN : 978-975-17-4203-2
İLESAM : 19.06.Y.0150-598
MİZANPAJ : Erdal Basım Yayın Dağıtım
0532 675 95 15

İÇİNDEKİLER

SEMPOZYUM KURULLARI XI

AÇILIŞ KONUŞMALARI .....
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN XVII
Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT XXI
Feyat ASYA XXIII
Aziz YILDIRIM XXV

BİLDİRİLER

Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT
Bir Bilim Yuvasi Olarak Muş Alparslan Üniversitesi / *Muş Alparslan University as a Centre of Science* 3

Prof. Dr. Yüksel KAŞTAN
Cumhuriyet Döneminde Muş'ta Eğitimin Tarihi Gelişimi / *The Historical Development of Education in the Republic Period in Muş* 25

Dr. Öğr. Üyesi Berat ÇİÇEK
Arş. Gör. Vedat ALMALI
Öğr. Gör. Ahmet ÇİÇEK
Muş Alparslan Üniversitesi'nin Halk Nezdindeki İmajı / *The Public Image of Muş Alparslan University* 43

Prof. Dr. Hasan KAVRUK
Dr. Öğr. Üyesi Nurcihan GÜNEŞ
Metaforların İzinde Muşlu Bir Şairin Kavramlar Dünyasına Giriş: Tahsin Saraç'ın Şiirlerinde Bazı Metaforlar Üzerine / *Introduction to the Conceptual Realm of Poet from Muş Tracking Metaphors: On the Use of Metaphors in the Poetry of Tahsin Saraç* 53

Dr. Öğr. Üyesi Rabia Şenay ŞİŞMAN
Şiir Sanatında Sıfat, Sıfat Takımları ve Özgün Sözcükler Tasarrufu, Muşlu Şair Tahsin Saraç Örneği / *Adjectives, Adjectival Phrases and Authentic Word Choices in Poetry, Example of Poet Tahsin Saraç from Muş Province* 67

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AYDOĞDU
Modern Türk Şiirinde Muş'a Ait Dikkatler / *Muş Image in Modern Turkish Poetry* 83

Öğr. Gör. İbrahim Burçin ASNA
Âşık Ali Tekir'in (Temiroğlu) Şiirlerinde Muş Şehri / *Mus City in the Poems of Âşık Ali Tekir (Temiroğlu)* 97

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Nurullah ÖZDAL
İmparatorlukların Gölgesinde ve Kendi Halinde: Ortaçağ'da Muş'un Toplumsal Hareketliliği ve Ekonomik Yapısı / *Under the Shadow of the Empires and on Its Own: Social Mobility and Economic Structure of the Muş in Medieval* 113

Dr. Öğr. Üyesi Nazile MAMEDOVA
1071 Yılı Malazgirt Savaşında Rusların İştiraki / *The Participation of the Russians in 1071 Year's Malazgýrt Battle* 125

Dr. Hüseyin KAYHAN
Sökmenli Hâkimiyetinde Muş'un Tarihi Gelişimi / *Historical Development of Muş Under the Domination of Sökmenid* 133

Dr. Murat ALANOĞLU
Nahiyeden Sancağa: 16. Yüzyılda Muş'un İdari Yapısı / *From Nahiye to the Sanjak: Muş's Administrative Structure in the 16th Century* 165.....

Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN
Doktora Öğrencisi Erhan ÇAĞLAYAN
Şeref Han Bitlisi'nin "Şerefname" Adlı Eserinde Muş'un Tarihi / *History of Muş in Şeref Han Bitlisi's Work Titled "Şerefname"* 161

Dr. Öğr. Üyesi Tarık Ziya ARVAS
19. Yüzyılda Muş Köylerinde Sosyal ve Ekonomik Yapı / *Social and Economic Structure in Muş Villages in the Nineteenth* Century..... 173

Dr. Öğr. Üyesi Hidayet KARA
Sultan II. Abdülhamid Dönemi Salnamelerinde Muş / *Muş in Annuals of Sultan Abdulhamid II Period*..... 191

Dr. Ela ÖZKAN
19. Yüzyılda Muş'un İdari Yapısındaki Değişikliklerin Tespiti / *Determination of Changes in the Administrative Structure of Muş in 19th Century* 209

Doç. Dr. Savaş SERTEL
Dr. Öğr. Üyesi Şahin YEDEK
Atatürk Dönemi Muş Valileri ve Milletvekilleri / *Muş Deputies and Governors in the Period of Atatürk*..... 219

Dr. Öğr. Üyesi Hacer GÖL
Osmanlı Mebusan Meclisi'nde aynı Bölgeden İki Milletin Temsili: Muş Milletvekilleri Kegam Der Garabetyan ve Hacı İlyas Sami Bey / *Representation of Two Different Nations in the Ottoman Parliament: Muş Parliamentarians Kegam Der Karabetyan and Hacı İlyas Sami Bey*. 235

Dr. Öğr. Üyesi Necati ÇAVDAR
Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Muşlu Memurlar (1879-1909) / *Official Officers in the End of Ottoman Government According to the Regional Books (1879-1909)*..... 251

Öğr. Gör. Zikrullah AYKAÇ
II. Meşrutiyet Döneminde Muş'ta Siyasi Hayat (1908-1918) / *Political Life in Muş During II. Constitutional Era (1908-1918)*..... 283

Prof. Dr. Osman AKANDERE
Ermenilerce Muş Sancağı'nda Yapılan Zulüm ve Katliamların Şekil ve Yöntemleri / *The form and Methods of the Persecutions and Slaughters Conducted by Armenians in the Muş District*..... 299

Doç. Dr. Cavid QASIMOV
Sovyet Askeri Tarihçilerinin Araştırmalarında Kafkas Cephesi, Rus Birlikler ve Ermeni Çeteleri Tarafından Muş'un İstilası / *Soviet Military Historians' Research on the Caucasus Front, Russian Unions, and Muş's Invasion by the Armenian Gangs* 317

Dr.(E)Alb. Suat AKGÜL
Atatürk'ün Diyarbakır ve Muş Bölgesindeki Muharebelerinin Askerî Açıdan Değerlendirmesi / *Atatürk 's Wars in Diyarbakır and Muş Region and Military Appraisal* 325

MEB Öğretmen Mehmet Nuri ÇELİK
Ermeni Olaylarında Yitik Bir Kahraman Halil Ağa / *A Lost Hero Halil Aga in the Armenian Case* 341

Doç. Dr. Cengiz ATLI
1950-1970 Yıllarında Muş'ta Devlet Yatırımları / *State Investments in Muş Between the Years 1950-1970* 361

Doç. Dr. İsmet TÜRKMEN
Kalkınmada Öncelikli Yöreler Çerçevesinde Muş'a Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1963-1981) / Public Expenditures and Investments *in Muş in the Framework of Regions with Development Priority (1963-1981)*..... 377

Dr. Öğr. Üyesi İhsan Seddar KAYNAR
Muş'a Demiryolunun Gelişi / *The Construction of Muş Railway*..... 395

Öğr. Gör. Safa ACAR
Muş Ekonomisinin Genel Durumunun Sektörel Banka Kredileri Yönüyle İncelenmesi: 2010-2017 Arası Bankacılık Verilerinin Karşılaştırmalı Bir Analizi / *Investigation of the General Situation of the Muş Economy by Sectoral Bank Credit: A Comparative Analysis of Banking Between 2010 and 2017* 411

Doç. Dr. Mustafa ALİCAN
İngiliz Seyyah Lynch'in Seyahat Notlarına Göre Muş ve Çevresi / *Muş and its Environs According to the English Traveler Lynch's Travel Notes*..... 425

Dr. Öğr. Üyesi Cem KARAKILIÇ
Hurûf-ı Heca Defterlerine Göre Muş Sancağında Cürüm ve Mücrim (1906-1913) / *According to Hurûf-ı Heca Books, Crime and Criminal in Mus Province (1906-1913)* 439

Arif KAYA
Vilayet Sâlnameleri'ne Göre: "Muş'un Sosyal, Kültürel ve Dini Yapısı" / *"Social, Cultural and Religious Structure of Muş" According to Municipality Yearbooks* 455

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY
Norveç'ten Muş'a: Bir Protestan Misyoner Bodil Biørn / *From Norway to Muş: A Protestant Missionary: Bodil Biørn* 467

Dr. Muttalip ŞİMŞEK
Alman Yardım Birliği'nin Muş'ta Yürüttüğü Faaliyetler / *The Activities of German Relief Organization in Muş* 487

Arş. Gör. Erdem AKIN
Sosyal Kontrol Mekanizmasını Sağlaması Açısından Muş ve Siirt Menkıbelerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi / *A Comparative Study of Muş and Siirt Hagiographies in the Provision of Social Control Mechanism* 501

Prof. Dr. Hanife Nalan GENÇ
Muş Manilerinde Kadın ve Aile İzleği / *Theme of Family and Woman in Muş Folk Poems* 513

Doç. Dr. Rezan KARAKAŞ
Benzer Motifli Muş ve Siirt Menkıbeleri Üzerine Bir İnceleme / *An Analyses on Muş and Siirt Hagiographies Which Have Similar Motifs* 527

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin BARS
Muş Manilerinde Sevgili Tasviri / *Beloved Description in Muş Mani's* 549

Araştırmacı-Yazar Gülistan ÇOBAN EMİNOĞLU
Öğr. Gör. Nevzat EMİNOĞLU
Dengbejlikte Nasihat Olgusu (Muş Yöresi Örneği) / *The Fact of Advice on Dengbêjî (Muş Region Sample)* 561

Prof. Dr. Feyzan GÖHER VURAL
Muş Türkülerinde Motifsel Nitelik Taşıyan Çiçek, Hayvan, Renk Adları ile Kıyafet ve Aksesuarlar / *Motifical Flowers, Animals, Colors Names and Dresses, Accessories in Muş Folk Music Songs* 569

Doç. Dr. Timur VURAL
Muş'tan Niksar'a "Kalenin Bedenleri" Türküsü / *"Kalenin Bedenleri" from Muş to* Niksar 581

Doç. Dr. Seyit Battal UĞURLU
Muş Türkülerinde Toplumsal Hayat / *Social Life in Muş Folk* Songs 589

Dr. Öğr. Üyesi Canser KARDAŞ
Okt. Ferhat ÇİFTÇİ
'Lawiko Mele Îsa' Adlı Türkünün Halkbilimi Kuramlarından Performans Teori'ye Göre Değerlendirilmesi / *Evaluation of a Muş Folk Song "Lawiko Mele Issa" Via Performance Theory Which is One of Turkish-Old Haloglism Theories* 613

Prof. Dr. Recep DİKİCİ
Muşlu Âlimler ve Devlet Adamları / *Scholars and Statesmen of Muş* 623

Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR
Mehmet Şerif Fırat'ın 'Doğu İlleri ve Varto Tarihi' Adlı Eserinin Tarihî Ehemmiyeti ve Tanıklık Ettiği Olaylar / *A Village Teacher Mehmet Şerif Firat's "Eastern Provinces and History of Varto"s Historical Importance and Evaluation of Events He Has Witnessed in a National and Local Aspect* 633

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin DİNÇ
Mehmet Şerif Fırat'ın Vartosu / *Mehmet Şerif Fırat's Varto* 659

Doktora Öğrencisi Eralp Yaşar AZAP
Sadakatle İhanet Arasında Bir İdarecinin Serencamı: Son Osmanlı-İran Savaşında Muş Mutasarrıfı Selim Paşa / *Adventure of a Governor Between Loyalty and Betrayal: Mus Governor Selim Pasha in the Last Ottoman-Persian War* 663

Dr. Öğr. Üyesi Nesim SÖNMEZ
Kültür ve Edebiyat Bağlamında Kotalili Molla Abdullah / *Kotalian Mullah Abdullah in the Context of Culture and Literature* 677

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut DÜNDAR
Kotalili Molla Abdullah'ın İlmi Kişiliği / *Kotalili Molla Abdullah's Scholary Personality* 689

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GEMİ
Malazgirtli Ünlü Âlim İsmail El-Kâlî / *Abū Ali Al-Qālī Who is a Famous Scholar from Malazgirt* 699

Dr. Öğr. Üyesi Murat KEKLİK
Müştak Baba Divanı'nda Hikemi İzler / *Wisely Tracks in Müştak Baba Divan* 707

Dr. Öğr. Üyesi Atik ASLAN
Arş. Gör. Aslıhan YENİÇERİ ALTINTAŞ
Muş İli Örneğinde Kadının Toplumsal Konumu / *Social Position of Women in Mus Province* 721

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Müjde SAKAR
Yoksulluk Olgusu ve Ekonomik Politikalar Işığında Kadın: Muş Örneği / *Woman in the Consideration of the Fact of Poverty and Economic Policies: Muş Case* 737

Öğr. Gör. Dr. Nursal KUMAŞ
Tuik Verilerine Göre 1927-1950 Döneminde Muş İlinin Çeşitli Parametrelere Dayalı Demografik Yapısı / *The Demographic Structure of Muş in the 1927-1950 Period Based on Various Parameters According to the TSI Data* 753

Prof. Dr. Tamilla ALİYEVA
Muş Türküleri ve Azerbaycan El Havalarına Poetik Bir Yaklaşım / *A Poetic Approach to the Folk Songs of Muş Turks and Azerbaijani El Havası Songs* 771

Prof. Dr. Gülcan SEÇKİN
Çözülen Maddi Kültürün Bir Unsuru: Isınma, Pişirme ve Başında Toplanma Yeri "Tandır"ın Muş ve Civarında Sürdürülme ve Yeniden Üretilme Pratikleri / *A Part of Old Traditional Material Culture: Using and Repruducing "Tandoor" as a Warming, Cooking and Meeting Place in City of Muş and Nearby Provinces* 785

Dr. Öğr. Üyesi Erhan AKIN
Doç. Dr. Rezan KARAKAŞ
Muş Türkülerinde Söz Varlığı ve Buna Halkbilimsel Yaklaşım / *The Existence of Words Muş Songs and the Folkloric Approach to This* 797

Dr. Öğr. Üyesi Gonca Hülya YAYAN
Türk Kültüründeki Mitolojik Sembollerde Yer Alan Hayvan Kültünün Muş El Sanatlarına Yansıması / *Reflections of Animal Cult that Appear on Mythologic Symbols in Turkish Culture on Mus Handicrafts.* 807

Dr. Öğr. Üyesi Fadime TOSİK DİNÇ
1953-1960 Döneminde Demokrat Parti Siyaset ve İcraatının Muş Yerel Basınındaki Yansımaları: Muş Altınova Gazetesi Örneği / *The Reflections of Democrat Party's Policies and Actions on the Local Press of Muş Province Between 1953 and 1960: the Sample of Muş Altinova Newspaper*..... 817

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZALPER
Cumhuriyetin Anadolu'da Modernleşme Atılımları: Bulanık Halkevi ve Malazgirt Halkodası Örneği / *Modernization From Republican Anatolia: The Example of Bulanık People's House and Malazgirt People's Room*..... 833

Dr. Öğr. Üyesi Turan GÜLER
Milli Kimlik İnşasında Edebiyatın İşlevi ve Malazgirt Edebiyatı / *The Function of Literature in the Context of National Identity Building and Malazgirt Literature* 853

Öğr. Gör. Ümit IŞIK
Öğr. Gör. Nevzat ERDOĞAN
Muş'ta Yerel Gazetecilik ve İlk Örnekleri / *Local Journalism and First Samples in Muş*.... 867

Dr. Öğr. Üyesi Serpil ERSÖZ
Öğrenci Zeliha TANIŞ
Ayrancılar'da (Torbalı/İzmir) Yaşayan Üçtepeli (Bulanık/Muş) Terekemelerin Ağız Durumu / *Dialect Situation of Qarapapaqs (Terekemeler) from Üçtepe Living in Ayrancılar*..... 881

Doç. Dr. Aynur İBRAHİMOVA
Günümüzde Muş ve Azerbaycan'daki Meydan Gösterileri, Çocuk Oyunları / *Square Show and Children's Games in Muş and Azerbaijan at Present*..... 891

Dr. Nadiya SENÇİLO
Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz IRMAK
Ukrayna ve Muş Masallarının Formel Unsurlar ve motifleri Bakımından Karşılaştırılması / *Comparative Analysis of Peculiarities and Motifs of Folk Tales of Ukranian and Muş*..... 899

Arş. Gör. Sevda ÇETİN
Fasih Arapça'nın Muş İline Bağlı Hasköy İlçesinde Konuşulan Mahalli Arapça ile Olan Benzerlik ve Farklılıkları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz / *A Comparative Analysis on the Similarities and Differences of the Fluent Arabic and the Local Arabic Spoken in Haskoy, Muş* 909

Araştırmacı-Yazar Mehmet Sait SELVİ
Arş. Gör. Mehmet ÖZTÜRK
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sena EKİCİ
Seyyid Aynü'l-Melek Hazretleri, Camisi, Vakfiyesi ve Muş Tarihindeki Önemi / *Seyyid Aynu'l-Melek and His Mosque, Foundation and Importance in Mus History* 921

Araştırmacı-Yazar Mehmet Sait SELVİ
Arş. Gör. Mehmet ÖZTÜRK
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sena EKİCİ
Seyyid Aynü'l-Melek Hazretleri Tekkesi, Medresesi ve Muş Tarihindeki Yeri / *Seyyid Aynu'l-Melek and His Tekke, Madrasah and Place in Mus History* 945

Dr. Öğr. Üyesi Ayhan TEK
Şeyh-Mürit İletişiminin Yazma Geleneğine Katkısı: Mela Zahirê Tendûrekî'nin *Dîwan*'ı / *Contribution of Sheikh-Disciple Communication to the Writing Tradition: Mela Zahir Tendureki's Diwan* 961

Dr. Öğr. Üyesi Bayram KANARYA
Malazgirtli Âlim Ebû Ali El-Kâlî'nin *El-Bâri'* Adlı Eserinin Ğarîbu'l-Hadîs İlmi Açısından Değerlendirilmesi / *Evaluation of a Scholar from Malazgirt Abû Ali El-Kâlî's Book Named El-Bâri' in terms of Ğarîb Al-Hadith* 975

Dr. Öğr. Üyesi Canser KARDAŞ
Muş Folklorunda Geleneksel Halk Veterinerliği Uygulamalarından Örnekler / *Examples of Traditional Public Veterinary Practices in Muş Folklore* 983

Doç. Dr. Sadakat AHMADOVA
Muş'ta Senayeleşme Sahesindeki Potensial / *Potential in Industralisation Area in Muş*..... 991

Doç. Dr. Seymur AĞAZADE
Kaldor Kanunları Kapsamında TRB2 Bölgesinde İstihdam ve Verimlilik İlişkisine Yönelik Bir Değerlendirme / *An Assessment on the Employment Productivity Relationship in the TRB2 Region in the Context of Kaldor's Laws* 997

Dr. Öğr. Üyesi Ercan ÇAĞLAYAN
CHP Bürokratlarının Gözüyle Muş (1942-1945) / *Muş from the Perspective of RPP Bureaucrats (1942-1945)* 1009

Doç. Dr. Hatip YILDIZ
Osmanlı Modernleşme Döneminde Muş Sancağı'nda Açılan Müslüman Eğitim Kurumları / *Muslim Education Institutions Opened in The Muş Sanjak During The Period of Ottoman Reform* 1025

Öğr. Gör. Ferhat ÇİFTÇİ
Öğr. Gör. Muhammed Fatih SAYIR
Muş Yöresine Ait "Kızıl Ziyaret Efsanesi"nde İletilen Eğitsel Unsurlar / *Investigation of The Educational Elements Transmitted By The Kızıl Ziyaret Legend Belonging To Muş Region*..... 1041

Araştırmacı Tarihçi Necmi BULAKÇİBAŞİ
Osmanlı Dönemi Muş Sancağı'nda Eğitim (1871-1915) / *Education in Sanjak of Muş in the Ottoman Period (1871-1915)* 1051

SEMPOZYUM KURULLARI

SEMPOZYUM KURULLARI

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Dr. Nihat BÜYÜKBAŞ
Prof. Dr. İbrahim ERDOĞAN
Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ
Prof. Dr. Abdüllatif TÜZER
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Prof. Dr. Selma YEL
Dr. Öğr. Üyesi Atik ASLAN
Dr. Öğr. Üyesi Demet DENİZ
Dr. Öğr. Üyesi Fadime TOSİK DİNÇ
Öğr. Gör. Harun DEMİR
Hüseyin TOSUN

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Prof. Dr. Yagub MAHMUDOV
Nihat BÜYÜKBAŞ
Prof. Dr. Yıldız AKPOLAT
Prof. Dr. Hayati AKYOL
Prof. Dr. Sevinç ALİYEVA
Prof. Dr. Tamella ALİYEVA
Prof. Dr. Sait AŞGIN
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Prof. Dr. İsmail AYTAÇ
Prof. Dr. Alper BABA
Prof. Dr. Murat BASKICI
Prof. Dr. Tüzin BAYCAN
Prof. Dr. Mustafa BUDAK
Prof. Dr. İhsan BULUT
Prof. Dr. Ahmet BURAN
Prof. Dr. Ercan BURSAL
Prof. Dr. Mehmet CANATAR
Prof. Dr. Bayram COŞKUN
Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK
Prof. Dr. İbrahim ERDOĞAN
Prof. Dr. Mustafa ERGÜN
Prof. Dr. Gayan GABUİDULİNA
Prof. Dr. Bülent GÜLÇUBUK
Prof. Dr. Özbay GÜNAY
Prof. Dr. Firdevs GÜNEŞ
Prof. Dr. Jeff JORDAN
Prof. Dr. Songül KARAHASANOĞLU
Prof. Dr. Nilay ÇABUK KAYA
Prof. Dr. Muharrem KESİK
Prof. Dr. Abdullah KIRAN
Prof. Dr. Fatemeh MODARRESİ
Prof. Dr. Celil NAGİYEV
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN
Prof. Dr. Vahit ÖZMEN
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR
Prof. Dr. Gülcan SEÇKİN
Prof. Dr. Şerife Bige SÜKAN
Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN
Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ
Prof. Dr. Abdüllatif TÜZER
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Prof. Dr. Selçuk URAL
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ
Prof. Dr. Selma YEL
Prof. Dr. Salih YILMAZ
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK
Prof. Dr. Temir ZHOROBEKOV
Doç. Dr. Reşat AÇIKGÖZ
Doç. Dr. Gülpınar AKBULUT
Doç. Dr. Murat AKTAŞ
Doç. Dr. Ömer Faruk ALTUNÇ
Doç. Dr. Recep ASLAN
Doç. Dr. Zehra ASLAN
Doç. Dr. Yaşar BAŞ
Doç. Dr. Yusuf BATAR
Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN
Doç. Dr. Mithat ESER
Doç. Dr. Nejla GÜNAY
Doç. Dr. Esra KÜRÜM
Doç. Dr. Bakhtiar SAJJADİ
Dr. Öğr. Üyesi Ömer ARSLAN
Dr. Öğr. Üyesi Atik ASLAN
Dr. Öğr. Üyesi Ercan ÇAĞLAYAN
Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK
Dr. Öğr. Üyesi Berat ÇİÇEK
Dr. Öğr. Üyesi Esra DEMİR
Dr. Öğr. Üyesi Demet DENİZ
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin DİNÇ

Dr. Öğr. Üyesi Fadime TOSİK DİNÇ
Dr. Öğr. Üyesi İskender DÖLEK
Dr. Öğr. Üyesi Turan GÜLER
Dr. Öğr. Üyesi Süheyla YENİDÜNYA GÜRGEN
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz HAYKIR
Dr. Öğr. Üyesi Hidayet KARA
Dr. Öğr. Üyesi Canser KARDAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Orhan KESKİNTAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Adem LEVENT
Dr. Öğr. Üyesi Kasım MÜMİNOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Nebahat ARSLAN ORAN
Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Müjde SAKAR
Dr. Öğr. Üyesi İrşad Sami YUCA
Dr. Najmaddin JABBARİ
Dr. Hasan SAYILAN
Dr. Enis YETER
Öğr. Gör. Harun DEMİR

BİLDİRİLER

19. YÜZYILDA MUŞ KÖYLERİNDE SOSYAL VE EKONOMİK YAPI

Tarık Ziya ARVAS[*]

ÖZET

Muş 19. yüzyılda liva, kaza ve sancak isimleriyle farklı tarihlerde Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine bağlı idari bir ünite olarak varlığını sürdürmüştür. Doğu Anadolu Bölgesi'nin tipik özelliklerini taşıyan Muş ve köylerinde, ekonomik yapı, coğrafi ve tarihi nedenlerle çok ağır ilerlediğinden Osmanlı hâkimiyeti boyunca halkın sosyal ve ekonomik yaşamında önemli değişim ve gelişmeler meydana gelmediği anlaşılmaktadır. 19. yüzyılda bölge ile birlikte Muş köy ve kasabalarını dolaşan seyyahlar, sosyal ve iktisadi yaşamda, geçmiş zamanlardan beri birçok şeyin değişmeden sürdüğünden bahsetmişlerdir. Buna göre gerek günlük hayat ve gerekse de maddi varlıklar bakımından insanlar iptidaî bir yaşam sürdürmektedir. Köy toplumunu teşkil eden Müslüman Kürtler ve Hıristiyan Ermeniler, bazen aynı köyde bazen de komşu köyler şeklinde birlikte yaşamaktadır. Müslüman ve Ermeni halk arasındaki ilişkilerde din değil, gelenekler belirleyici role sahiptir. Ermeniler yerleşik bir hayat biçimine sahip olup tarım ve hayvancılıkla geçinmektedir. Kürtler ise bireylerin kuvvetli bir sosyal dayanışma içinde olduğu aşiretler şeklinde yaşamaktadır. Kürtlerde daha ziyade yarı göçebe yaşam mevcut olup esas geçim kaynakları besledikleri hayvan sürüleridir. Köyler ve köylüler göçebe aşiretlerin baskıları, birtakım eşkıyalık hareketleri ve ağır vergi yükünden muzdariptirler. Merkezi otoritenin giderek kuvvetlenmesi neticesinde yerel beylerin köylüler üzerindeki hâkimiyeti zayıflamıştır. Bu da gerek verginin tarh, tevzi' ve cibâyetinde gerekse de askerlik hizmetleri talebinde, köylüyü resmi görevliler vasıtasıyla devletle daha fazla muhatap etmiştir. Savaşlar, asayiş hadiseleri ve aşiretlerin iskânı nüfus bileşimini tedricen değiştirmiştir. Zikredilen gelişmeler ve ardından Sultan II. Abdülhamid döneminde teşkil edilen Hamidiye Alayları, mevcut geleneksel yapıyı önemli ölçüde değişim ve dönüşüme uğratmıştır. Aşiret çarpışmaları dışında nispeten süren huzur ortamı, 93 harbinden sonraki zaman sürecinde dışarıdan gelen Ermeni komitacıların faaliyetleriyle bozulmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren Müslümanlar ile Ermeniler arasında bazı köylerde sorunlar yaşanmaya başlamıştır. Yörenin geneline yayılan birtakım olaylar neticesinde Ermenilerin bir kısmı köylerini terk ederek yurt dışına veya yurt içinde başka yerlere göç etmişlerdir. Bu da eskiden beri belirli bir şekil alan ve yüzyıllardır çok az değişen ekonomik ve sosyal yapı üzerinde az veya çok tesirli olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Muş, Köy, Osmanlı, 19. Yüzyıl, Tarım, Hayvancılık.

SOCIAL AND ECONOMIC STRUCTURE IN MUŞ VILLAGES IN THE 19th CENTURY

ABSTRACT

In the last century of the Ottomon State, Muş continued its existence as an administrative unit connected to Erzurum, Van, and Bitlis provinces with the names liva, kaza and sancak in the different periods. It is understood that in Muş and its villages, which are characteristic features of the Eastern Anatolian Region, significant changes and developments in the social and economic life of people have not occured. Because during the Ottoman domination economic structure has progressed so slowly due to geographical and historical reasons. In the 19th century, travelers traveling around Muş villages and towns along with the region talked about that many things in the social and economic life remained unchanged since the ancient times. According to this, people were living a pitiful life in terms of daily life and corporeal goods. Muslim Kurds and Christian Armenians constituting the village community sometimes lived together in the same village, sometimes in the form of neighboring villages. Traditions, not religion, had a decisive role in the relations between Muslim and Armenian socities. The Armenians had settled life style and lived on agriculture and animal husbandry. The Kurds lived in the form of tribes where individuals were in a strong social solidority. In the Kurds, there were more semi-nomadic tribes and the main source of livelihood was the animals that they fed. The villagers and the peasants suffer from the pressure of nomadic tribes, some banditry movements and heavy tax burdens. As the central authority became more and more strengthened, the dominance of the landlord over the peasants weakened. This required both the determination and collection of tax, but also the demand for military service, the peasantry had more contact with the state through officials. Wars, public order incidents and settlement of tribes gradually changed the population composition. Mentioned developments and then Hamidiye Regiments, formed during Sultan II. Abdulhamid period, have changed and transformed significantly traditional structure. Relatively peacufel environment apart from tribal collisions began to deteriorate with the activities of the Armenian defeatist who came from outside after the Russo-Turkish War. From this date onward, problems in some villages have begun to be experienced between some Muslims and Armenians. As a result, some of them had to leave their villages coming out a loser. It has been more or less effective on the economic and social structure which has been a certain form since ancient times and has changed little over centuries.

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı, tzarvas@hotmail.com

Keywords: Muş, Village, Ottoman, 19th Century, Agriculture, Animal Husbandry.

GİRİŞ

Muş ve çevresi tarih boyunca Asurlular, Urartular, Med ve Persler, Büyük İskender ve halefleri (Selevkoslar) ile Roma ve Bizans hâkimiyetinde kalmıştır. Müslümanların bölgeye gelmesi ilk kez Hz. Ömer zamanında (634-644) Arap ordularının fetihleriyle başlamıştır. Emevi ve Abbasiler zamanında Muş, merkezi devlete bağlı yerel bir idare olarak Ermeni hanedanlarının idaresine bırakıldı. Bu minvalde Muş 825-851 yıllarında Bağratî ailesinden Bağrat adlı prensin yönetimindeydi. Bağratîler vaziyete göre bazen Abbâsîlerin bazen de Bizans'ın tabiiyetini kabul ettiklerinden Muş ve çevresi de Bizanslılar ile Müslümanlar arasında sık sık el değiştirmiştir. XI. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu'ya yönelen Türk akınları bu havaliye de yayıldı. Akınlar neticesinde önce Selçukluların hâkimiyet kurduğu bölge, daha sonra Ahlatşahlar, Eyyûbîler, Moğollar, Karakoyunlular ve Akkoyunluların hâkimiyetine geçti. Yavuz Sultan Selim zamanında Çaldıran zaferinden (1514) sonra ise Osmanlı idaresine girdi (Tuncel, 2006:369). Tarih boyunca farklı Türk-İslam beylik ve devletlerinin ve nihayet Osmanlı hâkimiyetinde uzun asırlar kalan bölgenin son dönem tarihinin aydınlatılması geçmişe ve günümüze ışık tutması bakımından önemlidir. Son yıllarda şehir tarihi üzerinde çalışmalar artış gösterse de köylerin henüz yeterince incelenmediği görülmektedir. Bilhassa 19. yüzyıl ve öncesinde halkın % 80'i ve belki daha fazlasının kırsal alanda yaşadığı dikkate alınırsa konunun önemi daha iyi anlaşılacaktır. Bu nedenle gerek ülke tarihini ve gerekse de yerel tarihi aydınlatmak için üretimin, dolaysıyla ekonominin temeli olan köy yaşantısını aydınlatmak gerekir. Bu çalışma böyle bir amaca matuftur.

1. MUŞ SANCAĞINDA KÖY-YÖNETİM MÜNASEBETLERİ

1.1. Tanzimat Öncesi Dönem

Osmanlı Devleti fethettiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bir kısmında uzun zaman boyunca geleneksel idari yapıda önemli herhangi bir değişikliğe gitmedi. Zira devletin menfaatleri de böyle bir politikayı gerektiriyordu (Kodaman, 1986:13). Bu mülahaza ile bölgenin gelenekselleşmiş yönetim tarzı, nüfuzlu beylerin toplum üzerindeki etkisi ve nihayet sözü edilen beylerin İran tarafına meyletme ihtimali gibi önemli ve hassas dengeler göz önüne alınarak bazı sancaklara (yöneticilerinin irsi olarak tayin edildiğ)i yurtluk-ocaklık statüsü verildi. Çalışmamızın konusu olan Muş Sancağı da Bitlis, Siirt ve Erciş ile birlikte bu dönemde yurtluk-ocaklık statüsünde bölgenin önemli şahsiyetlerinden Şerefhan Bey'e tevcih edilmişti (Kılıç, 1999:119-137&Kılıç, 2001:192-193). Niteliksel bazı değişimler geçirse de bu vaziyet XIX. yüzyıla kadar devam etti.[1] Bu itibarla zikredilen yüzyılın başına gelindiğinde Muş Sancağı da yerel ailelerin hâkimiyetinde ırsi bir beylik veya paşalık şeklinde idare ediliyordu. Merkeze karşı birtakım yükümlülükleri olan Muş beylerinin kendilerine ait sarayları ve askeri kuvvetleri vardı (Brant, 2014:25, 28).

Aynı aileden Murat, Selim, Emin ve Şerif Paşaların, XIX. yüzyılın ilk yarısında Muş mutasarrıf veya kaymakamları olarak görev yaptıklarını görüyoruz. Bu şahsiyetler hem mensup oldukları köklü ailelerin verdiği itibar hem de devletin sağladığı meşruiyet sayesinde güçlü ve nüfuz sahibi kişilerdi (Brant, 2014:27-28 & Karataş, 2014:46, 53). Devletin nezdinde itibar gören Muş beylerine mir-i miran ve miralay gibi rütbeler veriliyor ve resmi yazışmalarda söz konusu kişilere paşa diye hitap ediliyordu (Ay, 2015:12). Yurtluk ocaklık statüsündeki Muş beylerinin bu dönemde sahip oldukları toprakları genişletme eğiliminde

[1] Bölgenin sosyal ve kültürel gerçeklerinin bilincinde olan birilerinin atanması devletçe her zaman önemsenen bir durumdu. Zira yerli beyler bölgeyi iyi bilen, aşiretlere daha fazla nüfuz eden, vergi ve asker toplamada devlete külfetsiz olarak hizmet etmekteydiler. Bu nedenle yıllardır süregelen yerelden yönetici atama geleneği muhafaza edilmiştir. (Karataş, 2014, 63, 79)

oldukları ve merkeze bağlılıklarının zayıf olduğu anlaşılmaktadır (Bedirhanoğlu, 2009: 11) Osmanlı idaresi zikrettiğimiz imtiyazlı yapıyı zaman içinde zayıflattıysa da (Özoğlu, 2005:73, 76-79) tümüyle ortadan kaldırma girişimlerinin sonuç vermediği anlaşılmaktadır (Brant, 2014:25)

Fetihten önce olduğu gibi fetihten sonra da bölgenin geneli gibi Muş'ta da Ermeni ve Müslüman köylüler, bahsettiğimiz yerel Kürt beylerinin (paşalarının) egemenliği altında yaşıyorlardı. Hiyerarşik olarak bu beylerin altında yer alan ve kendi mıntıkalarındaki köylere hükmeden Ermeni ve Müslüman beyler ile aşiret reislerinin varlığı da mevcuttu (Sasuni, 1992:41, 67-68). Bu yapılanma içinde Ermeni köyleri de dâhil olmak üzere her köy veya bölge bir beyin veya bir Kürt reisinin mülkü sayılırdı. Bu vaziyet klasik yerel bir otonom idarenin ve elbette ki resmi hükümetin doğrudan nüfuzunun olmayışından kaynaklanıyordu. Bu da bey ve ağaların sonuçta güç ve bağımsızlığına neden olmuş ve tamamına yakını köylü olan halkın onlara bağımlı kalmasına yol açmıştı (Taylor, 1865:51). Paşa unvanını taşıyan beyler, belli dönemlerde ve kendilerinin belirledikleri oranda köylülerden -kendileri ve devlete yapacakları ödeme için- vergi toplarlardı. Belirledikleri miktar herhangi bir kanuna bağlı olmadan reayanın tahmini mal varlıklarının belli bir oranı şeklinde idi. Ama bu miktar çoğunlukla orantısız olduğundan bilhassa Ermeniler arasında birçok kişiyi yoksulluğa düşürdüğü ifade edilmiştir (Brant, 2014:29-30).

1.2. Tanzimat Sonrası Dönem

Mevcut sosyo-politik yapılanma, Osmanlı tahtına Sultan II. Mahmud'un geçmesiyle değişmeye başladı. Sultan II. Mahmud, her alanda yaptığı önemli reformlarla birlikte, ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi Doğu Anadolu'yu da merkeze daha sıkı bağlamak ve yerel güç unsurlarına son vermek için harekete geçti (Ubucini, 1998:25). Hükümeti harekete geçiren diğer bir önemli etken de, Hıristiyan halkın sözü edilen mütegallibeden baskı ve zulüm gördüklerine dair giderek artan şikâyetler ve bu şikâyetlerin sebep olduğu dış baskılardı (Bulut, 2005:133).

Osmanlı Devleti'nin Doğu vilayetlerine yönelik merkezîleşme faaliyetleri Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanının ilk evresinden sonra başladı. Sultan II. Mahmud döneminde 1833 yılında Sivas valiliğine getirilen Reşid Paşa, Kürdistan'daki yerel beylikleri ortadan kaldırmak ve devlet otoritesini tesis etmek için görevlendirildi (Gencer, 2015:218). Emrine verilen askeri kuvvetlerle harekete geçen Reşit Paşa, bu vazifeyi öldüğü tarih olan 1836'ya kadar başarılı bir şekilde yaptı (Minorsky;1977:1105). Hareketin esas hedefi Güneydoğu Anadolu'daki beyler olduğu için Muş beyleri bu askeri seferden doğrudan etkilenmediler. Ancak Muş Beyi Şerif Paşa, Reşid Paşa'nın ordugâhına giderek bağlılığını bildirmek ve kendi bölgesinde asayişi sağlayacağını taahhüt etmek zorunda kaldı (Brant, 2014:75).

Doğu Anadolu bölgesine yapılacak hareket ise yaklaşık on yıl sonra başladı. Bu hareketin başlaması, Müküs Beyi Han Mahmud ve ona destek veren Hakkâri Beyi Nurullah Bey'in isyanı üzerine gerçekleşti. Han Mahmud ve Nurullah Bey kendilerine destek veren bazı ağalarla isyan hareketi başlatmışlardı (Doğan, 2011:147-162). Sözü edilen itaatsizliği ve ardından başlayan karışıklığı sona erdirmek için bu görev bu kez 1836'dan itibaren Sivas Valiliği'ne getirilen Hafız Paşa'ya verildi. Harekete geçen Hafız Paşa Sincar, Cizre ve Van bölgesindeki yerel beyliklerin varlığına son verdi (Doğan, 2011:515-517).

Ancak bu isyan, destek verdiği açık olmasa da Muş beyliğinin de sonunu getirmişti. (Doğan, 2011:147-162). Nitekim isyanın bastırılmasından sonra merkezi devlet idaresinin tesisine matuf olarak, Hakkâri ve Müküs beyleri ile birlikte Muş beyi Şerif Bey de mahallinden çıkarıldı ve görünüşte beylik düzeni burada sona erdirildi (Bingül, 2013:126).

Bundan sonra bölgede Tanzimat reformlarının uygulanmasına girişildi. Beylik düzeninden memnun olmayan Ermeniler, gelişmelerden memnun kaldılar ve Tanzimat'ı ümitle karşıladılar. Zira bölgede devlet otoritesi tesis edilecek ve başta Ermeniler olmak üzere

köylü halk, beylere bağımlı olmaktan kurtulacaktı (Sasuni, 1992:41, 67,-68, 98, 126, 131-132). Nitekim Tanzimat'tan sonra beylerin aradan çıkarılmasıyla devlet ile köylüler doğrudan irtibata geçmiş oldular. Köylülerin ödediği vergiler genel itibarıyla öşür ve ağnam idi. Ermeni köylüler bundan farklı olarak askerlik yapmadıkları için ayrıca cizye vergisi öderlerdi. Nadir olarak o zamanlar büyükçe bir köy olan Gimgim (Varto) gibi bazı yerler, yaptıkları belirli hizmetler karşılığında hem salyaneden hem de erkeklerin düzenli ordu ve milis güçlerine katılmasından muaftılar (Brant, 2014:22).

Ancak devlet otoritesinin bu yönüyle doğrudan tesisi yöredeki insanların şikâyetlerini sona erdirmedi. Muş köylerindeki vergilerin toplanmasında, ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi iltizam usulü cari idi. (BOA.A.AMD. 19/69, 25 N 1266/4 Ağustos 1850). Ülkenin geneli gibi iltizam sistemi burada da şikâyet konusu oluyordu. Nitekim 1845 tarihli bir arşiv belgesinde Muş köylerinin bir kısmının vergilerini maktuen iltizamını alan Muş yerlilerinden İbrahim Efendinin, Muş Milletbaşısı Oseb ve diğer bazı zımmilerle beraber Müslüman ve gayrimüslim köylülerden istedikleri kadar akçeyi tarh, tevzi ve taksim ettikleri ve bu şekilde yedi bin kişiyi aşkın fukaradan akçe tahsilâtı yaptıkları ifade ediliyordu. Üstelik bir kısım köylü buna güç yetiremedikleri için köylerini terke mecbur kalmışlardı (BOA.A.MKT. 28/84, 06 L 1261/8 Ekim 1845).

Zikredilen sıkıntıları gidermek ve yürürlüğe konulan reformların bir parçası olarak 1871 yılında köyleri de içine yeni bir idari düzene geçildi. 1871 Nizamnamesi ile Müslüman ve gayrimüslim temsilcilerinin yer aldığı kaza idare meclisi (Çadırcı, 1997:259), vergilerin mahalle ve köylere tevziinde de vazifeli idi. Yine kazaların sınırları içinde bulunan köyler, uzaklık ve münasebetlerine göre gruplandırılarak nahiyeler teşkil edildi. Nahiye müdürleri muhtarların yardımıyla kanun ve nizamları, devletin emir ve tembihlerini halka duyuracaklardı. Vergilerin tevzi ve tarhına nezaret etmek, güvenlik ve asayiş meselelerinde kaymakamın emirlerini yerine getirmek de müdürlerin görevleri arasındaydı (Düstur, 1289:636-638, 644-645).

Bölgeye yapılan askeri harekâtlar ve ardından başlayan yeni düzenleme ve reformlar sıkıntıları sona erdirmedi. Daha ötesi beyliklerin ortadan kaldırılmasından sonra devlet idaresi hemen tesis edilemediği için bölgede bir otorite boşluğu meydan geldi. Zira kale veya tahkim edilmiş bir konakta ikamet eden ve göçebe aşiretler dâhil halktan vergi alan Kürt beyleri (Nikitin, 2010:156-157), aşiretler arasındaki çatışma ve rekabette araya girip uzlaşma sağlayarak bir nevi düzeni sağlıyordu (Bruinessen, 2008:251). Beyliklerin kaldırılmasıyla bölgede yeni güç unsurları olarak aşiret reisleri, ağalar ve şeyhler ön plana çıktı. Mesela Millingen'in ifadelerine göre Malazgirt'e bağlı Nureddin köyünde ikamet eden feodal şeyhlerden biri, bu bölgenin büyük bir bölümünün sahibiydi (Millingen, 1998:49). Mülk edinme ve nüfuz kazanmak için hem kendi aralarında hem de Ermenilerle büyük rekabet başladı (Bulut, 2005:133). Sözü edilen otorite boşluğu uzun süre doldurulamadı. Daha önce de var olan parçalı aşiret yapısı giderek güçlendi ve ön plana çıktı. Dağınık aşiretler arasında sonu gelmez çatışmalar çıktı ve aşiretsel çalkantılar her tarafta baş göstermeye başladı. Himayeden mahrum kalan Hıristiyanlara ve aşiret bağına sahip olmayan Müslüman köylere saldırılar başlayınca bölgedeki nisbi güvenlik ve asayiş bozuldu. Merkezi otoritenin tesisi güçleşti (Eppel, 2008:237-258). Böyle olunca Ermeni köylüler daha önce olduğu gibi korunma karşılığında aşiret ağalarına yıllık nakit (peşin) olarak bir ödeme yapmaya devam ettiler (Taylor, 1865:51 & Mayewski, 1330:222).

Taylor, Mayewski ve Sasuni gibi yabancı müelliflerin sözünü ettiği ve aşiret ağalarının aldığı bu vergi, yerel halk tarafından *hevir/hafir* olarak isimlendiriliyordu. Ancak verginin sadece Ermenilere mahsus olmadığını belirtmeliyiz. Kürt din adamı ve aydınlarından Abdullah Varlı'nın yörede yaptığı araştırmalara bakılırsa, ağanın aşiretine mensup Kürtler de reislerine vergi vermekle yükümlüydüler ki buna *gayi ağe* (ağa arpası) deniliyordu. Fakat

Ermenilerden farklı olarak aşiret Kürtleri adına, devlete ödenecek vergiyi ilgili ağa karşılamak mecburiyetindeydi (Mayewski, 1330:214 dipnot bilgisi).

Sultan II. Abdülhamid zamanında aşiretlerin gücü ve nüfuzu daha da arttı. Devletin aşiretler üzerinde nüfuz kurması beyliklere kıyasla daha güçtü. Bu nedenle bölgede devlet kontrolü giderek zayıfladı (Mayewski: 1330:373). Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid, Hamidiye Alayları teşkili ile aşiretleri devlete bağlayarak merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalıştı. Ancak bu politika istenilen yönde olumlu neticeler verirken ters yönlü bir sonuç da verdi. Zira devletten aldıkları silah ve rütbelerle meşruiyet kazanan aşiret ağaları ve önde gelenleri büyük güç kazandılar ve bunun neticesinde yerel idarecilere itaat etmeyerek başlarına buyruk hareket etmeye başladılar **(**BOA.A.MKT. MHM. 666/18, 11 N 1313/25 Şubat 1896).

Alaylarının kurulmasıyla güç ve meşruiyet kazanan ve devletle ilişkileri yeniden şekillenen alay mensubu aşiretler, (Klein, 2014:32) yerel yönetimler için birçok kez sorun kaynağı oldular. Bundaki temel etken askerî birlikler statüsündeki alayların, valilerin yetki alanı dışında kalarak doğrudan IV. Ordu Komutanlığı yani Müşir Mehmed Zeki Paşa'ya bağlı olmalarıdır. Başıbozuk hareket eden Hamidiye Aşiretleri, bilhassa 1895'ten itibaren yani Ermeni çetelerinin faaliyetlerinden sonra rakip ve savunmasız köyleri basarak can ve mal kaybına yol açtılar (Fırat, 1970:147). Hamidiye mensupları biraz nefs-i müdaafa biraz da intikam hırsıyla nerede bir komitacı buldular veyahut şüphelendilerse o Ermeni köyüne hücum ettiler. Her Hamidiye birliğini denetlemek ve kontrol etmek mümkün olmadığı gibi her Ermeni köyüne asker yerleştirerek korumak da mümkün değildi (Mayewski, 1330:139-140).

Yine bu dönemde Hamidiye subaylarına maaş yerine aşar vergisi toplama hakkının verildiği durumlar oldu. Bu uygulama özellikle Muş yöresinde yaygındı. Böylece silahlı aşiret birlikleri kırsalda hem güvenliği sağlayan hem de vergi toplayıcıları olarak köylüler üzerinde tam egemen duruma geldiler. Ancak artan şikâyetler neticesinde hükümet Hamidiye subaylarına aşar toplama satışını yasaklasa da reisler engelleri aşarak başka isimler altında buna devam ettiler (Klein, 2014:251). Zikredilen bu gelişmeler 19. yüzyılın sonlarına doğru bölge ile birlikte Muş'ta da yerel hükümet otoritesinin iyice zayıflamasına neden oldu. Nitekim dönemin tanığı Rus General Mayewski, Malazgirt Kazası ve çevresindeki geniş bir alandaki mıntıkada hükümetin nüfuzunun pek zayıf olduğunu ifade etmektedir (Mayewski, 1330:373). Muhtemelen bu faktörlerin de etkisiyle Vilayat-ı Sitte kaymakamlıkları pek rağbet görmemiş ve buradaki bazı kazalara tayin edilen kaymakamlardan hiç biri görev yerine gitmemişti (BOA. DH. MKT. 2233/65, 07 R 1317/15 Ağustos 1889).

2. NÜFUS YAPISI VE DEĞİŞİMİ

Evliya Çelebi'nin gözlemlerine göre XVII. yüzyılda Muş nüfusunun önemli bir kısmı Ermenilerden müteşekkildi (Evliya Çelebi, 2010:130). Özellikle verimli Muş Ovası ve vadilerdeki başlıca halk çok uzun zaman boyunca Ermenilerdi. Kürtler daha ziyade çevre tepelerde ve dağlık alanlarda yaşardı (Bruinessen, 2008:247-248). Sözünü ettiğimiz bu tepe ve dağlık alanlarda hem Kürt hem de Ermeni köylüler, bazen birlikte aynı köyde bazen de ayrı köylerde yaşarlardı (Brant, 2014:30). Ancak dağlık arazi ile kaza ve kazalara bağlı köylerde Kürtler ile Ermenilerin umumiyetle aynı köylerde bir arada yaşadıkları da ifade edilmiştir (Brant, 2014:22 & Millingen, 1998: 64).

Muş Sancağının kaza ve köylerinde yüzyıl içerisinde Müslüman nüfusun tedricen arttığını görmekteyiz. Bunu beş temel sebebe bağlamak mümkündür Birincisi dışarıdan gelen bazı aşiretlerin Muş'a yerleşmesidir. Mesela 1794 yılında İran Devleti'nin Doğu illerine gönderdiği kuvvetli bir ordu, Van hududundaki Zilan, Celali, Hayderanlı ve Sipkan aşiretlerini önüne katarak Bingöl'e kadar bir alana yayılmalarına neden olmuştu (Fırat, 1970:125). 1821'de benzer bir durum tekrar etti ve İranlılar, Bitlis ve Muş'a kadar Osmanlı

arazisini işgal ettiler (Minorsky, 1977:1105). Şüphesiz bu askeri harekâtlar bölge gibi Muş'un da demografisini değiştiriyordu. Yine 1820'de Hoy'dan hareket eden Hayderanlı Aşiret ağası Kasım Ağa, 1.000'den fazla aşiret mensubu ile Muş'a bağlı Malazgirt'e gelerek burada ikamet etmeye başlamıştı (Karataş, 2014:56-57).

İkincisi savaşlar nedeniyle bir kısım Ermeninin Muş'u terk ederek Rusya veya ülkenin iç bölgelerine yerleşmesidir. 1829 ve 1878 savaşlarının akabinde Rus ordusu çekilirken, savaş alanı ve çevresindeki on binlerce Ermeni intikam korkusuyla onlarla beraber Rusya'ya göç etti (Buxton, 1914:8). 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında, savaş alanları ve buna civar yerlerden 100.000 kadar Ermeni çekilen Rus ordusuyla beraber bu ülkeye gitti (Özcan, 2011:198; Demirel, 2006:263-277). Benzer bir göç 93 Harbi'nden sonra oldu ve sonraki yıllarda devam etti. Bu ikinci göç dalgasında bölgeden çok sayıda Ermeni bilhassa Amerika'ya göç etti (Prothero, 1920:17-18).

Diğer göç nedeni ise içteki asayiş hadiseleriyle ilgiliydi. Özelde 1895-1896 olayları ve genelde Ermeni meselesiyle bağlantılı olarak Hamidiye Alayları ile bazı Kürt Aşiretlerinin zorba ve keyfi tutumları (Fırat, 1970:147) nedeniyle zarar gören Ermeniler, sahip oldukları mal ile mülklerini kaybettiler (Hepworth, 1898:153). Bu olaylarla birlikte Ermeni, Yezidi ve Türk kitleleri ülkenin başka bölgelerine giderken Ermeniler özellikle Rusya ve İran'a göç ettiler (Karaca, 1993:129, 136). 1902 tarihli bir arşiv belgesine göre Bitlis, Muş, Bulanık ahalisinden üç yüz hane Ermeni Rusya'ya gitmiş ve bunlar Ruslar tarafından hududa yakın köylere yerleştirilmişti (BOA.DH.ŞFR. 292/85, 06 Eylül 1318/19 Eylül 1902). Tabiatıyla bu dış göçler, bölge ile birlikte Muş'taki Ermeni nüfusunun da azalmasına yol açtı.

Muş köylerinde nüfus değişimini etkileyen diğer önemli nokta Rusya'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçlerdir. Savaşlar ve maruz kaldıkları baskılar nedeniyle 1829 yılından I. Dünya Savaşı'na kadar yüz binlerle ifade edilen Çerkez ve diğer Müslüman topluluklar Rusya'dan Osmanlı topraklarına göç etti (Whitman, 1914:106; Artinian, 2004:11; Prothero, 1920:43,44; Berber, 2011:17-49). I. Dünya Savaşı'na yaklaşıldığında göç ettirilenlerin sayısı 500.000'ni bulmuştu (Dominian, 1915:842). Anadolu'ya gelen bu muhacirlerin çok az da olsa bir kısmı Muş Sancağı ve kazalarına yerleştirildi. Mesela 93 harbiyle başlayan göçlerden sonra 1879 yılının ortalarından itibaren Van ve Bitlis vilayetleri ile birlikte Çerkez muhacirlerin bir kısmı Malazgirt, Bulanık ve Varto'ya iskân edilerek bunlar için yeni köyler kurulmuştu (Çoçiyev, 2006:5; Lynch, 1901:340). 1890'lara gelindiğinde sadece Varto'da Kafkas Çerkez muhacirlerine ait 183 hane vardı (Mayewski, 1330:377).

1901-1905 yılları arasında Dağıstan ve Çeçenistan'dan Muş Sancağına küçük gruplarla 1.500'e yakın muhacir gelmişti. Bunların küçük bir bölümü Muş merkez ovasına yerleştiler; geriye kalanlar ise daha ziyade önceden gelen yurttaşlarının oturduğu komşu Varto ve Bulanık kazalarına yerleşmeyi tercih ettiler (Çoçiyev, 2006:6-7). Ancak Muş köylerine yerleşen muhacirlerin bir kısmı yaşadıkları hadiseler nedeniyle daha sonra Muş sancağı dışına göç ettiler. Nitekim 1899 tarihli bir arşiv belgesine göre Rusya'dan daha önce hicret edip Muş sancağına bağlı Şamlık, Bayramiye ve Varto kazasına tabi Gemsuran köyünde iskan edilmiş toplam 306 muhacir hanesinin mevcudu 120 haneye inmişti. Zira Cibranlı, Maksudanlı, Halilanlı ve diğer aşiret mensupları bu insanların mal ve hayvanlarını gasp ederek hanelerini yaktıklarından sözü edilen muhacirler çevre vilayetlere göç etmek zorunda kalmışlardı (BOA.DH.MKT. 2194/76, 18 Z 1316/29 Nisan 1899).

Yörede Müslüman köy sayısının artması ve dolayısıyla nüfus yapısının değişimine neden olan başka bir husus ise Tanzimat'tan sonra bir devlet politikası olarak aşiretlerin yerleşik hayata zorlanmasıdır. Aşiretleri yerleşik hayata geçirmenin temel amacı öteden beri kontrolsüz şekilde hareket eden aşiretleri idarî taksimat içinde belirli bir hüviyete kavuşturarak (Karataş, 2014:165) vergi toplayabilme, muhtemel ayaklanmaları önleme ve göçebelerin köylere zararlarını asgari düzeye çekmekti (Ortaylı, 2011:105). Bu minvalde göçebe bir hayat sürerek yerleşiklere uzun müddettir zarar veren Sıpki ve Haydaranlı aşiretleri

iskâna zorlanmıştır. Tanzimat'tan sonra yoğunlaşan iskân faaliyetleri çerçevesinde, 1848'de bir kısım aşiretler Muş civarındaki Ermeni köylerine yerleştirilmiş ve Ermenilere ait arazilerde ziraat yapmalarına göz yumulmuştu. Bir kısmı için de uygun bulunan köylerde köy ahalisinin yardımıyla kendilerine evler inşa edilerek üçer beşer haneler şeklinde yerleştirilmişti. Hasananlı Aşireti Malazgirt'in harabe köylerine yerleştirilmiş ve ev inşa etmeleri için gerekli ağaç ve diğer malzemeler tedarik edilmişti. 1847-1867 yılları arasındaki 20 yıllık dönemde 700 civarında hane iskân ettirilmişti. 1848 yılına ait istatistikî bilgilere göre, Muş civarında bulunan 800 hane göçebe takımının 238 hanesi 185 adet İslam köyüne, 162 hanesi ise 4 adet reaya köyüne yerleştirilmiştir. 1856 yılında Sebki aşireti aynı zamanda Hasananlı aşiretinin de meskûn olduğu Malazgirt ve Bulanık civarındaki harap köylere yerleştirilmiş ve bu iskândan memnun kalınmıştı (Bingül, 2013:123, 127-128, 130).

19. yüzyılın sonlarına doğru nüfus dengesi giderek Ermenilerin aleyhine gelişme gösterdi. Muş Ovasında bir zamanlar tamamına yakını Ermeni olan köylerin yarısı yüzyılın sonlarına doğru artık Müslümanlara aitti. 1890'dan sonra Malazgirt ve Varto gibi yerleşim birimlerinde ise Ermeniler, Müslüman (Türk-Kürt) nüfusa oranla en çok % 30, en az % 4 oranında bir nüfusa sahiptiler. Bulanık'ta köylerin % 65'i, Malazgirt'te ise % 85'i Kürt köyleri idi. Malazgirt kazası çevresindeki geniş bir alanda ise hiç Ermeni köyü yoktu (Mayewski, 1330:48, 373). Nüfus olarak azalan ve Kürtler içinde azınlık olarak kalan Ermeniler gittikçe asimile olmaya, dillerini unutmaya ve Kürtçe konuşmaya başladılar. Bu kazaların birçok yerinde Ermeniler yalnızca Kürtçe konuşur oldular. (Mayewski, 1330:93). Şüphesiz nüfusun bu şekilde Kürtler lehine artmasının bazı olumsuz neticeleri de oldu. Üretici Ermenilerden boşalan yerlere göçebe Kürtler yerleştiler. Daha düşük sosyal düzeyde olan Kürtlerin elindeki bu yerler önceki verimli ve mamur vasıflarını kaybettiler. Bu vaziyet elbette aynı zamanda devlet hazinesinin gelirini de azalttı (Sasuni, 1992:125)

3. YAŞAM VE ZORLUKLAR

Doğu Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Muş'ta da Ermenilerden müteşekkil geniş bir köylü tabanı vardı (Artinian, 2004:11). Burada köylü sayısı bakımından Ermeni nüfusu Müslümanları geçmekteydi (Brant, 2014:30). Ermeniler daha ziyade düzlük alanlardaki köylerde yaşar ve tarımla uğraşırlardı (Mayewski, 1330:109) Genel olarak tüm bölgede olduğu gibi Muş'ta da çalışan ve gayretli nüfus Ermenilerdi (Taylor, 1865:51). Kürtler ilerleyen zamanlarda biraz da Ermenilerin göçüyle hasıl olan mecburiyet neticesinde ekin ekmeğe alışmağa başladılar (Mayewski, 1330:109).

Verimli Muş ovasında yaklaşık yüz köy bulunmaktaydı. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Muş Ovasındaki hemen bütün köyler Ermenilere aitti (Brant, 2014:23,30 & Pollington, 1840: 447)). Muş çevresinde dağlık alanlarda ve kaza ile kazalara bağlı köylerde umumiyetle Kürtler ile Ermeniler aynı köylerde bir arada yaşarlardı (Brant, 2014:22 & Millingen, 1998: 64). Köylerde 20 ila 40 arasında hane bulunmaktaydı. Bazılarında bu sayı daha fazlaydı (Brant, 2014:23, 30). O dönemler bir köy olan Gimgim (Varto) Köyü 30 Kürt ve yaklaşık 15 Ermeni aileyi barındırıyordu. Muş'taki bazı köyler ağaların mülkü idi. Bugün merkeze bağlı Kirawi (Şenoba) köyünde 20 hane vardı ve bu köy Hınıs'taki ikamet eden Murad Beyin mülkü idi (Brant, 2014:22-24, 30). Bazı köyler ise vakıf malı idi. Mesela Muş sancağı köylerinden 15 tanesi şeyh Abdullah Efendi'nin sancak dâhilindeki tekkesine vakfedilmişti. (BOA.A.MKT.NZD. 78/82, 07 Ş 1269/16 Mayıs 1853).[2]

Gerek Muş Ovasında gerek dağlık kesimlerdeki köylerde evler, yarı yeraltı denilen tarzda inşa edilmişti (Pollington, 1840: 447). Yoksul Ermeni ve Kürt köylülere ait bu evler toprak yüzeyinin çok az üzerinde bulunuyordu (Lynch, 1901:1). Evlerin bu şekilde inşa

[2] Ancak 1851 yılında bu köylerin geliri, muhtemelen Kırım Savaşı'nın getirdiği mali krizin tesiriyle maliye nezaretince merkezi hazineye devredilmişti. (**BOA**, A.MKT.NZD. 78/82, 07 Ş 1269/16 Mayıs 1853.)

edilmesinin temel nedeni çok soğuk olan iklime uyum sağlamaktı (Bruinessen, 2008:173). Bu yarısı yeraltına gömülü 'kulübeler', yanlarındaki tezek piramitleri olmazsa uzaktan fark edilmesi mümkün değildi (Celil, 1998: 26). Bu şekilde dar ve izbe evler; Malazgirt, Bulanık ve Varto'nun yanı sıra Muş merkez'e bağlı köylerde de yaygındı (Mayewski, 1330:85).

Köylerin ve köylülerin yoksulluğu evlerden ve evlerin içindeki basit birkaç parça eşyadan kolaylıkla anlaşılmaktaydı. Bazı köyler diğerlerine göre oldukça sefalet içerisinde görünüyordu. 8-10 evden oluşan Kop (Bulanık) ve Teygut (Balotu) köyleri buna örnek verilebilirdi (Millingen, 1998:52, 58). Ancak Köylülerin sefil görünüşü her zaman yoksulluğun ifadesi olmuyordu. 19. yüzyılın ortalarında, Kızılağaç köyü ve köylüleri çok yoksul görünmelerine mukabil, günbatımında otlaklardan köye geri dönem sığır ve özellikle de ineklerin sayısına bakıldığında açık bir tezat vardı. Nitekim dönemin tanığı Pollington'a göre bu köy kaçınılmaz olarak zengin sayılırdı (Pollington, 1840: 44).

Köylülere neden ev ve ahırlarının bu kadar kötü olduğu sorulunca verilen cevap dikkat çekiciydi. Buna göre bu şekildeki bir yaşam tarzı, haraca karşı mal varlığını gizlemek amacına matuftu. Hatta oldukça hali vakti yerinde olan köylere ne sebepten hanelerini bu halde bulundurup da daha temizce tutmadıkları sorulunca alınan cevap, eğer ki bir hane daha temiz, daha büyük olursa gelen geçen memurlar, zabitler ve askerler hep orada konaklarlar. Bir veya birkaç gün hem kendilerini hem de hayvanlarını beslerler ve giderken de bir ödeme yapmazlar şeklindeydi. Mayewski'ye göre bu nedenle her köylü korkusundan mali gücünü gizler ve fakirane bir hayat geçirirdi. Bunun istisnaları varsa da enderdi (Mayewski, 1330:84).

Muş'ta Ermeni köylülerinin bir kısmı ticaret yapmak niyetiyle İstanbul'a gelir ancak ticaret yapamayınca burada rençber ve ırgat olarak çalışırdı. Ermeni rençber ve ırgatlar, Bergos ve Makriköy gibi İstanbul çevresinde bulunan gayrimüslim köylerde çalışırlardı (Uygun, 2015:143-144). İstanbul'da uzun müddet kalanların köylerde boş kalan tarla ve bahçeleri zamanla başkalarının eline geçebiliyordu (BOA. A.DVN. 68/95, H. 01.08.1267).

Bölgede zamanın şartları nedeniyle ulaşım ve nakliye zordu. Bilhassa hayli karın yağdığı ve bu nedenle çetin geçen kış mevsimlerinde ulaşım daha da zordu. Bazen donan nehirler üzerinden yük arabaları geçirilirdi (Brant, 2014:24). Yük taşınmasında manda ve inekler de taşıma hayvanı olarak kullanılırdı. Her nevi eşya çuvala konulur ve hayvanın sırtına yüklenirdi. Çuvallar hayvanın iki tarafından sarkıtılarak taşıtılırdı. Bu halde yüzlerce kilometre nakliyat icra edilirdi (Mayewski, 1330:117). Ulaşımı temin etmek için akarsular üzerinde taştan yapılmış tarihi köprüler vardı. Erzurum-Muş yolu üzerinde Murat Nehri ve kolları üzerinde küçük ve orta boy taş köprülere rastlamak mümkündü (Pollington, 1840: 446). Kirawi yani Şenoba köyüne yarım saat mesafede 14 kemerli tarihi bir köprü, nehirden karşıya geçmek için kullanılıyordu. Ancak Köprü, bakımsızlıktan öylesine harap ve tehlikeli bir durumdaydı ki at ile üzerinden geçmek güvenli değildi. Bu köprüye iki saat mesafedeki Karasu'yu geçmek için yine eski bir taş köprü mevcuttu (Brant, 2014: 25).

Kop yani Bulanık Kazası civarından geçen Murat Nehrini geçmek için ise kelekler kullanılıyordu. Kazadan çıkıp karşıdaki Teygut (Balotu) (Teğut-Nişanyan) Köylerine varmak için kelekler kullanmak gerekiyordu. Buradan geçiş devletçe ücret karşılığı birisine ihale ediliyordu. İhaleyi alan şahıs, devlete ödediği kira karşılığında ücreti kendisi belirliyordu. Kelekler 50 kadar şişirilmiş hayvan derisinden yapılıyordu. Derilerin üzeri hasır kaplıydı. Keleğin çevresine yolcu ve eşya güvenliği için bir çeşit çit çekilmişti. Büyüklerinin üzerinde yolcu bölümünde güneşten korunmak için kulübe yapılmıştı. Keleğin iki yanında yol almak ve yönlenmek için kürek kullanılırdı. Büyükbaş hayvanlar ise sürücüler tarafından nehirden yüzdürülerek karşı kıyıya çıkarılıyordu (Millingen, 1998:52-54, 56-57).

Dönemin koşulları hakikaten zordu. Bunların başında güvenlik meselesi gelmekteydi. Buna neden olan temel etken de göçebe Kürt aşiretlerinin oluşturduğu asayişsizlikti. Nitekim Kürtlerin, bilhassa aşiret mensubu göçebe veya yarı göçebe Kürtlerin, yağma ve talanı alışkanlık haline getirdiği ifade edilmiştir (Averyanov, 2010:122). Mesela Atmanikan Aşireti

kışın Cizre civarı yazın da Muş Ovasına göç ederdi. Dolayısıyla bu göçer aşiretlerin kontrolsüz hareketleri kış dışındaki mevsimlerde her zaman mevcuttu (Sykes, 1908:460). 1817 yılında Revan tarafında yaşayan Sipki aşiretinden bazı kişiler Muş taraflarındaki yerleşik halka saldırmış ve hanelerine çeşitli zarar vermişti. Yine Muş mutasarrıfı Selim Paşa'nın verdiği bilgilere göre, Sebki Ekradı Muş'un Bulanık nahiyesi köylerinin dokuzunu yağma ederek köylülerin binlerce hayvanlarını gasp etmişti (Bingül, 2013:116-117).

Bilhassa Savaş dönemlerinde aşiret Kürtleri -daha ziyade savaşa katılan aşiretler- kontrolsüz hareket ederek yerleşik köylülere, ekinlere zarar verirlerdi. 1828-1829 savalarında Ruslar Erzurum'u istila edince Kürtler ve aşiretler etrafa dağılarak Erzurum ova ve Pasin kazalarının dağ köylerini, Muş ve Hınıs kazalarını vurup buralarda yerleşik olan Ermeni reayasının her türlü mal eşya ve hayvanlarını gasp ve yağma etmişlerdi (Beydilli, 1998:385-386). Savaşlar ve asayişsizlik nedeniyle terk edilmiş Muş'un bazı köyleri zaman içerisinde harap hale gelmişti. 1848 yılına ait bir resmi kayıtta Malazgirt ve Bulanık kazalarına ait harap olmuş köylere ait isimler yer almaktadır (Bingül, 2013: 125).

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Tanzimat döneminden itibaren can ve mal güvenliğini temin etmek için sözü edilen aşiretlerin kontrol altına alınması için çaba gösterildi. Zira gelen raporlarda bölgedeki göçebe aşiretlerin başlarına buyruk hareket ettikleri, ahaliye zulmettikleri ve devlet nizamından çıktıkları ifade ediliyordu. Bunları önlemek ve gerekli tedbirleri almak için Sultan II. Abdülhamid döneminde ıslah heyetlerinin görevlendirildiği görülmektedir (Bingül, 2013:142). Nitekim 1879 yılında bölgedeki diğer hadiselerin yanında Muş Sancağında Kürtlerin Ermenilere zulmettiğine dair şikâyetleri incelemek üzere Hassa Ordusu Müşiri Derviş Paşa ve Ali Şefik Bey bölgeye gönderildi (BOA.Y.A.RES. 4/64, 29 L 1296/16 Ekim 1879)

Köylülerin yaşadığı sıkıntıların bir kısmı da kırsal bölgelerde yaygın olarak görülen hadiselerdi. Köyler arasındaki anlaşmazlıklar bunlardandı. Mesela 1902 yılında Bulanık kazasının Dağlık ve Karakaya köylüleri arasında hayvan gaspı sebebiyle meydana gelen çarpışmalarda ölüm ve yaralanmalarla sonuçlanan olaylar vuku bulmuştu (BOA.DH.MKT. 529/66, 19 Ra 1320/26 Haziran 1902).

Eşkıyalık hareketleri de dönem dönem görülen hadiselerdendi. 1857 yılında yapılan bir şikâyette, Şeydanlı Aşiretinden Yüzbaşı namında bir şahsın, avanesiyle birlikte Muş Sancağının Malazgirt Kazasına tabi altı köye musallat olduğu ve halkın değirmen ve diğer yapılarını yakıp yıktığı ifade edilmişti (BOA.A.MKT.UM. 278/42, 16 Ş 1273/11 Nisan 1857). Yine 1888 yılında Muş'ta bazı köy muhtarları, Musa Bey adında birinin halka zulüm ettiğini ve üstelik kendisinin Muş mahalli hükümetince korunduğuna dair şikâyette bulunmuşlardı. Muhtarlar, isimlerini yazıp imzaladıkları telgrafı doğrudan İstanbul'a merkezi hükümete göndermişlerdi (BOA.DH.MKT. 1498/108, 22 B 1305/4 Nisan 1888). Aynı yıl Muş Sancağı Handeris Nahiyesine tabi Yağlı Köyünde ikamet eden Cibranlı Aşiretinden meşhur eşkıyadan İbrahim Ağa'nın, oğulları ve adamlarıyla birlikte halka zulüm yaptıklarına dair bahis, köklü aile mensuplarından Ahmet Beyzade, Hüseyin Rüştü Bey ve sair kişiler tarafından şikâyet edilmişti (BOA.DH.MKT. 1579/71, 25 R 1306/29 Aralık 1888)

Köylü üretici bazı dönemlerde tohum ihtiyacı veya nakit istenen vergiler nedeniyle ekonomik sıkıntılar yaşamaktaydı. Nitekim Muş'un Bulanık Kazasının çeşitli köylerinin ot öşrü, Mültezim Emin Efendi tarafından aynen kabul edilmeyip nakden alınmaya çalışılmıştı. Oysa ilgili talimatta bu verginin nakden değil aynen alınacağı açıktı. Köylü adına vekilleri Abdullah ve Abdi imzalarıyla Hınıs merkezden buna dair bir şikâyet telgraf çekilmişti (BOA.DH.MKT. 1601/103, 4 B 1306/6 Mart 1889).

4. KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Tabiat kaynaklı bölgenin doğal zorlu şartları ve sürekli hissedilen güvenlik ihtiyacı bazı dönemler hariç Ermeni ve Kürtleri iyi geçinmeye adeta mecbur etmişti (Mayewski,

1330:221). Köylerde yaşayan Ermeniler tarım ve geçimlik hayvancılıkla uğraşırken, Kürtler arasında göçebe, yarı göçebe ve yerleşik yaşam varlığı gözlemlenirdi (Minorsky, 1977:1109). Gündelik sosyal münasebetlerin dışında uzun dönemli Kürt Ermeni ilişkilerinde bazı önemli hususiyetler veya dönemler söz konusu idi. Bunlardan birincisi kışlak meselesi idi. Çok eski tarihlerden beri göçebe Kürt aşiretleri ve bilhassa Muş'un göçebe kabileleri kışı hayvanlarıyla birlikte Ermeni köylerinde geçirirlerdi (Minorsky, 1977:1109). Her Ermeni köyü, nüfusuna göre belli sayıda Kürt ailesini kışın barındırmak zorunda kalırdı. Mesela 30 Ermeni ailesinin bulunduğu Kızılağaç Köyü, Şerif Ağanın aşiretinden 30 Kürt aile tarafından kışlak olarak kullanılmaktaydı. Ermeniler Kürtlere yiyecek ve saman sağlarken Kürtler de bunun karşılığını hayvan ürünleriyle ödüyorlardı (Bruinessen, 2008:173). Ancak Ermeni köylüler aşiretlerin kış boyunca kendilerine maddi ve manevi yük olmalarından elbette şikâyetçiydiler (Brant, 2014:24). Zamanla göçebe Kürtler Ermeni köylerinde önce ahırlar (Bruinessen, 2008:173) daha sonra evler inşa ettiler. (Brant, 2014:33-34). Fakat 1842'den itibaren kışlak uygulaması giderek zayıfladı. Yavaş yavaş Ermeni köylerinin yanında, nüfusu sadece Kürtlerden oluşan köyler de meydana çıktı (Minorsky, 1977:1109).

Kürt-Ermeni ilişkileri belirli bazı dengeler üzerinde yüzyıllar boyunca aslında barışçıl olarak geçmişti. İlişkilerin en kötü olduğu zamanlarda bile Rus General Mayewski'nin ifadesi ile "komşu Kürt köyleri hiçbir zaman Ermeni köylerini yağmalamadılar. Yağmalayanlar en az 75-100 km ötede oturan Kürtler olurdu. Muş ve Sason yörelerinde Ermeniler Kürtlerle yüzyıllarca iç içe yaşamışlar dost olmuşlar, aynı ağaya boyun eğip aynı yükü paylaşmışlardı." (Bulut, 2005:137). Ancak Kürt-Ermeni münasebetlerinde dönüm noktası 1828-1829 savaşında Doğu Anadolu'ya Rus ordularının girmesi olarak ifade edilebilir. Elli yıl sonraki 93 harbi ise adeta bir kırılma noktası oldu. Bu kırılmaları çatışmaya dönüştüren hadise de şüphesiz Ermeni komitacıların bölgeye gelmesi oldu. Kürt beylerinin egemenliğinde yaşayan Ermeni köylüler, 1828-1829 savaşlarında Rus ordularının gelmesini olumlu karşıladılar. Hatta bir kısım Ermeni Rus ordularına kılavuzluk şeklinde destek verdi. Ancak başlayan Rus istilası Ermenilerin beklenti ve umutlarını söndürdü. Zira bölgede ekonomi çöktü, Ermeniler sefilleşti ve hayat çekilmez hale geldi. Bu savaş aynı zamanda Kürtlerle Ermenileri birbirlerinden uzaklaştırdı ve aralarına soğukluk girdi (Bulut, 2005:132). Ancak yine de savaştan sonra ilişkiler bir şekilde barışçıl bir vaziyette uzun süre devam etti.

Kürtler ile Ermeniler arasındaki esas problemler 1860'larda nifak tohumlarıyla başladı (Noel, 2010:160). Bu minvalde Doğu Anadolu'da Ermenilerin ilk hareketlenmeleri ve Kürtlerle ilgili şikâyetleri Kırım Savaşı'nı takip eden yıllarda Muş'ta başladı (Nalbandian, 1963:79). Arşiv belgelerinde bu şikâyetlere dair örnekler mevcuttur. 1861 tarihli bir şikâyette Muş sancağının Varto Kazasında, mültezimlik yapan bazı kaza meclis azası ile Kürt aşiretlerinin zulmünden dolayı 50 kadar Ermeni hanesinin buradan göç ederek yola çıktıkları ifade ediliyordu. Yetkililerin haber alması üzerine bir kısmı yolda geri döndürülmüş geri kalanlar ise Kars ve Eleşkird'e varmışlardı. Hükümet yerel yetkililere hitaben yazdığı yazıda, himaye edilmesi gereken insanların böyle bir muameleye maruz kalmalarının çirkin ve dikkate şayan olduğunu ifade etmiş ve olayın tedkik ve tahkik edilerek suçluların tespit edilmesini istemişti (BOA. A.MKT.UM. 494/92, 20 S 1278/27 Ağustos 1861). Nalbandian'a göre bu hadiselerden sonra 1863'te Ermeniler, Kürt egemenliğine başkaldırdılar ve İstanbul'a bir şikayet heyeti gönderdiler. Ancak bu girişimlerinden bir netice alamadılar (Nalbandian, 1963:79).

93 Harbinden sonra ise iki topluluk arasında ayrışmalar iyice belirginleşti ve bazı yerlerde çatışmaya dönüştü (Bulut, 2005:135). Özellikle 1890'dan sonra Ermeni çeteciler Doğu Anadolu'nun diğer yerleri ile birlikte Muş ovaları ve dağlarında ve Sason'da bulunan bazı Ermeni kasaba ve köylerinde gizlendiler (Klein, 2014:53). Buralarda Ermenileri Kürt ağalarına boyun eğmemeleri yönündeki kışkırtmaya başladılar. Bu da sözü edilen tarihten itibaren Kürt-Ermeni ilişkilerinin iyice bozulmasına neden oldu (Bulut, 2005:131 &

Mayewski, 1330:222). Ermenilerin şikâyetleri giderek artınca, bölgedeki diğer hadiselerin yanında Muş Sancağında Kürtlerin Ermenilere zulmettiğine dair şikâyetleri incelemek üzere 1879 yılında Hassa Ordusu Müşiri Derviş Paşa ve Ali Şefik Bey bölgeye gönderildi (BOA.Y.A.RES. 4/64, 29 L 1296/16 Ekim 1879)

Esasen Ermeni köylüler sadece Kürt ağaları tarafından değil kendi cemaat mensupları tarafından da sıkıştırılıyordu. Fransız temsilcisine göre Muş Kazasındaki Ermeni devrimciler, silah satın almak için bir kısım Ermeni köylülerini hayvanlarını ve tarlalarını satmaya zorlamışlardı. Böylece devrimciler Ermeni meselesini mazeret yaparak Ermeni cemaat ve köylüleri ezmiş ve soymuşlardı (Klein, 2014:263-264). Ermeni çeteleri bilhassa 1895'ten sonra Müslüman-Kürt köylerine baskın yapıp cinayet ve yağmalara başlayınca Hamidiye mensupları biraz nefs-i müdaafa biraz da intikam hırsıyla komitacıların bulunduğu veya bulunduğundan şüphe ettikleri hemen her Ermeni köyüne hücum ettiler (Mayewski, 1997:139-140). Köyleri tahrip edilen ve bu nedenle yoksul düşen Muş taraflarındaki Ermeni köylüler, bu kez vergi tahsildarlarının baskılarına maruz kaldılar. Kayıtlı vergilerini ödeyemeyen Ermeni köylülerin tazyik edildiğini haber alan hükümet, mahalli idarecileri uyararak Ermenilere tarh edilen verginin uğradıkları maddi kayıplardan düşülmesi talimatını verdi (A.MKT.MHM. 619/36, 18 B 1313/4 Ocak 1896).

Yukarıda ifade edildiği gibi zulüm ve zarar görenler sadece Ermeniler değildi. Ermeni çeteleri tarafından yüzlerce Kürt köyünün talan edildiği ve yüzlerce Kürt köylüsünün öldürüldüğü bazı hatıratlarda yer almıştır (Bulut, 2005:136). Bunun yanında başıbozuk hareket eden Hamidiye birlikleri de bazen tamamen hedef değiştirerek rakip ve savunmasız Müslüman köylerini de basarak can ve mal kaybına yol açtılar (Fırat, 1970:147). Nitekim Hamidiye birliklerinin Ermeni isyancıların peşine düşmek yerine Muş Ovası'nda hem Müslüman hem de Hıristiyan köylerinde yağma ve talana giriştiği ifade edilmiştir (Klein, 2014:77). Muhtemelen bu yağmalar nedeniyle 1897 yılında Bulanık Kazası merkezinden on köy muhtarı tarafından aşiret tasallutundan muhafazaları için köylerine bir bölük süvari ikamesi istidalarına dair müştereken bir telgrafname çekilmişti (BOA. BEO. 993/74410, H. 16 Ra 1315/15 Ağustos 1897). Bu itibarla olaylardan sadece Ermenilerin zarar gördüğüne dair bir kısım iddialar temelsiz gözükmektedir. Hadiseler nedeniyle birçok Ermeni köylerini terk edip Rusya'ya göç etti. Fakat yüzyılın sonlarına doğru Muş'ta çoğunluğu köylü yine de 40.000 kadar Ermeni nüfusu mevcut olduğundan birçok Ermeni komitecisi buraya gelmeye devam etti. Bu da haliyle gerginliğin sürmesine neden oldu (Mayewski, 1330:364).

Gerek savaşlar gerekse de iç karışıklıklar nedeniyle Ermenilerin bir kısmı topraklarını bırakıp giderken, bir kısmı da satarak başka yerlere veya yurt dışına göç etti. II. Meşrutiyetle birlikte yeni politikadan yararlanarak tekrar topraklarına sahip olmak isteyen Ermenilerin bu talepleri, arazi meselesi denilen yeni bir problemi ortaya çıkardı. Üstelik topraklarını satanlar da gasp iddiasını öne sürerek arazilerini geri istiyorlardı. Arazilerin gaspı ile ilgili Muş ve Beyazıt'ta da bir hayli şikâyet vardı. Yetkili olarak dönemin Erzurum valisi bu şikâyetleri inceliyordu. Yabancı kaynaklara göre Ziraat Bankasına borçlandırılan bazı Ermeni köylülerin arazileri, borçları karşılığında banka tarafından düşük fiyatla satışa çıkarılmıştı. 1910 tarihli bir rapora göre "Bulanık ve Malazgirt kazaları dâhil Muş Ovasının tamamı Ziraat Bankası yetkililerin hileleriyle mağdur edilmişti. Banka müdürlerinin tamamı bölgenin yerlisi olan güçlü adamlardı ve kötü şöhretli aşiret reisleri ve ağalarla ilişkileri vardı. Buna mukabil yabancı müelliflere göre Kürtlerin Ermeni topraklarını ele geçirmeleri ve buralara yerleşmelerinin hükümetçe planladığına dair bir kanıt yoktu (Klein, 2014:279-280,260-261,265).

Ermeniler birçok yerde topraklarına el konulduğunu iddia ederek bunların geri verilmesi için mahkemelere başvurdular. Yargı ve idari kurumlar bazı yerlerde Ermeniler lehine karar veriyordu. Mesela Muş'a bağlı Zebkan Köyü arazisini tasarruf eden Belaki aşireti, 30 senedir burada olduklarını ve içlerinden bir kısmının mahkemeye müracaatla

araziye sahip olduklarını belgelemiş iken, Ermenilerin müracaatı üzerine arazilerin onlara verildiğinden şikâyetçiydiler. Bazı bölgelerde arazi meselesinden dolayı çekişme ve öldürme olayları meydana gelmeye başladı. Malazgird'te arazi meselesinden dolayı artan olayların önünü alabilmek için Muş'taki Süvari Alayından bir bölüğün bölgeye gönderilmesi kararlaştırıldı. Arazi meselesi giderek önem kazanarak iç ve dış basında gündem olmaya başladı (Ersin Kır, 2017:30-31).

5. İKTİSADİ KAYNAKLAR

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda halkın % 80'i kırsal alanda yaşıyordu. Tabiatıyla Doğu Anadolu ve Muş yöresinde bu oran muhtemelen daha da yüksekti. Köy ekonomisi karma nitelikli olup temelde üç ana unsurdan meydana geliyordu. Bunlar tarım, hayvancılık ve ihtiyaca yönelik dokuma imalatıydı. Köy ve benzeri kırsal alanlarda yaşayan aileler hayvancılığın yanında gerek kendi tüketimleri için gerekse de ticari amaçlarla hem tarım hem de imalatla uğraşırlardı (Quateart, 1999:15).

Bunlardan öncelikle temel ekonomik kaynak olan tarımdan bahsetmek gerekir. Muş Ovası ve diğer düzlük alanlar kaynaklara göre verimli ve ekiliydi. Bilhassa Muş Ovası ziraat bakımından zengindi. Ova birçok akarsularla beslendiği gibi suni kanallarla da ayrıca sulanırdı (Mayewski, 1330:364). Daha önce ifade edildiği gibi Muş'ta köylü sayısı bakımından Ermeni nüfusu Müslümanları geçiyordu. Bu da üretici çiftçilerin daha ziyade Ermeni olduğunu göstermektedir (Brant, 2014:30).

Tarımsal faaliyetlerin büyüklüğü ve ürün hâsılasının çevre sancaklara göre Muş'ta daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Aşar vergisinde en büyük pay 2.041.084 kuruş ile Muş sancağına aitti. Siirt, Bitlis ve Genç sancakları daha sonra gelmekteydi (Yapıştıran, 2013:35). Muş Ovasının yanı sıra diğer ovalar da genel itibarıyla yerleşik ve ekiliydi. Muş, Malazgirt, Bulanık, Varto ve o dönem Muş'a bağlı Sason düzlükleri mamur ve ekili ovalardı. Sözü edilen ovalık alanlardaki tarlalar suni surette yani kanallarla sulandığından ekin vermemek hemen hemen vaki değildi (Mayewski, 1330:47-52, 109).

Ovalık alanlardaki köylerin tamamı tarım ve hayvancılıkla iştigal ediyordu. Arazi; tahıllar, tütün ve bazı yerlerde pirinç ekiliydi. Pirinç tarlalarına Hasköy yakınlarında rastlanılıyordu (Ali Bey, 2003:31). Meyve ise hem doğal yetişen hem de bir yönüyle bakım isteyen üretimdi. Temel ürünler tahıl ve tütündü. Kuru tarımın yapıldığı arazilerde yağışlı sezonlarda tahılda bire 10 verim alınırken, yağışsız sezonlarda bu bire 4-5 civarına düşerdi. Ovalık alanların dışında kalan bir kısım arazi ise çorak ve taşlık araziler şeklindeydi. Buralarda buğday ve arpa yetişmezdi. Sadece darı elde edilebilmekteydi. Nitekim bu tür çorak arazilerdeki köylüler, aşırı yoksulluktan şikâyetçi idiler. İlkel evlerindeki eşyalarının fakirliğine bakılınca yakınmalarının haklılığı anlaşılıyordu (Brant, 2014:24, 30, 34-35).

Kavara (Bolalan Havzası) ve Talori (Sason) kazaları Muş'a bağlıydı. Bu mıntıkada birçok köy vardı. Adı geçen yerler çok verimli ve birçok meralara sahip olup hayvan yetiştirmeye pek müsaitti. Bulanık kazasında çok sayıda ekin tarlası vardı. Malazgirt'te ise tarım nispeten azdı. Burada hayvan yetiştirmek çiftçilikten daha ileriydi (Mayewski, 1330:220-221, 373). Varto (Gımgım) arazisi hemen tümüyle ekiliydi. Başlıca ekin tahıllardı. Burada toprağın verimli olduğu ve iyi sezonlarda tohumun bire 10 verdiği köylülerce ifade ediliyordu (Brant; 2014:22) Buna mukabil Varto'da hayvan yetiştirmek çiftçilikten daha ileriydi (Mayewski, 1330:377).

Muş ekonomisi içinde tütün üretiminin de önemli bir yeri vardı. 1892 (H. 1310) tarihli Bitlis Vilayet salnamesine göre Muş Sancağı dâhilinde Mutki ve Sason'da iyi miktarda tütün yetişirdi (Yapıştıran, 2013:72). Bölgede Siirt ve Vestan yani Gevaş ile birlikte Muş tütünü meşhurdu (Mayewski, 1330:113). Tütün, -biraz kaba (kalitesiz) olmasına rağmen Muş ve çevresinde temel ticaret ürünüydü ve büyük miktarda üretildiği tahmin ediliyordu (Pollington, 1840:446).

Resmi kayıtlara göre 1888 yılında 1.050 dönüm alanda toplamda 100.000 kilogramdan fazla bir üretim yapılmıştı. Köylüler tütünün yetiştirilmesi hususunda yeterli bilgiye sahip olmadıklarından tütünün kalitesi düşüktü ve tadı da pek lezzetli değildi. Buna rağmen çok sayıda çiftçi tarafından tütün ekimi yapılıyordu. Son zamanlarda, çiftçiler kendi tarım tekniklerini, hasat şekillerini ve diğer doğal yöntemleri geliştirerek üretilen tütünün kalitesini arttırmışlardı. Tütün ziraatı daha önce serbest iken, Duyun-ı Umumiye ile birlikte tütünle ilgili her tür faaliyetin denetimi Reji'nin idaresine verilmeye başlandı. Ekim yapmak isteyen çiftçi, öncelikle Reji idaresine başvurarak, tütün ziraatı için ruhsatname almak zorundaydı. Reji idaresi, gelişen teşkilat ağıyla birlikte üretici üzerinde sıkı bir kontrol kurdu ve artan kolcu zabitleriyle kaçak ekimle etkin bir mücadeleye girdi. Zaman zaman Reji İdaresi ile tütün çiftçisi arasında anlaşmazlıklar meydana geldi. Nitekim Muş'ta yetiştirilen ve Muş Reji İdaresince toplanan bazı tütünler, düşük kalitede olduğu gerekçesiyle çiftçiye bedeli ödenmek istenmediği zamanlar oldu (Yapıştıran, 2013:74, 82, 85).

Kuşkusuz dönemin köy ekonomisinde hayvancılık çoğu zaman tarımla eş değerde ve bazen de onu geçen oranda uğraşılan bir ekonomik kaynak ve geçim aracıydı. Muş'ta çok sayıda at, boynuzlu büyükbaş hayvan ve koyun bulunurdu. Mesela merkeze bağlı 20 haneli Kirawi yani Şenoba köyünde köylülere ait 300 inek, öküz ve camız, 250-300 kadar koyun ve 20 adet damızlık kısrak mevcuttu (Brant, 2014:24). Küçükbaş hayvancılık esas itibarıyla Kürt aşiretleri tarafından yapılıyordu. Aşiretlerin neredeyse tek geçim kaynağı küçükbaş hayvanlardı (Brant, 2014:30). Muş Sancağında bu hayvanlardan elde edilen çok miktarda keçi derisi, yün ve tiftik keçisi kılı ihraç ediliyordu. Bunların tereyağı ve peyniri ise bölgede yaşayan yerel halk tarafından tüketiliyordu. (Yapıştıran, 2013:35).

İhtiyaca yetecek kadar küçükbaş hayvan ayrıldıktan sonra kalanı satılırdı. Tüccarlar koyunları almak için gelir ve bunları satmak için Suriye'ye ve İstanbul'a da götürürlerdi (Brant, 2014:30). Muş'taki mandalar özellikle iriydiler. Mandanın en iyi cinsleri Kavara, Muş ve Bulanık kazalarında bulunurdu. Manda ve inekler aynı zamanda yük hayvanı ve çift sürmek için de kullanılırdı. Atın en çok bulunduğu yerler ise Muş, Malazgirt ve Varto kazalarıydı (Mayewski, 1330:117).

Diğer bir ekonomik kaynak meyvecilikti. Bilinen birçok meyve köylerde yetişiyordu. Misalen kavun oldukça bol miktarda yetiştiriliyordu (Brant, 2014:31). Köylünün istifade ettiği ve kısmen ticaret kaynağı olan meyve ürünleri ise üzüm ve meşe idi. Tepelerin yamaçlarında yer alan çok sayıdaki bağda üzüm yetiştirilirdi. Yaş tüketimin yanı sıra üzümlerden oldukça beğenilen şarap imal edilirdi (Brant, 2014: 31 & Pollington, 1840:447). Şarap ve üzümün kısa mesafeli ticarete konu olduğu ve yakın kaza ile vilayetlere satıldığı ifade ediliyordu (Yapıştıran, 2013:73). Yörede meşenin birçok türü vardı. Bir türünden mazı elde edilirken, diğer türünden ise sakarin salgısı içeren bir tür tatlı bir sıvı elde edilirdi. Bu sıvı, tatlı yiyeceklerin yapımında şeker yerine kullanılırdı (Brant, 2014:31).

Bunların dışında Talori'de yerli halk tarafından işletilen demir madeni vardı. Bu demirden birçok edevat imal edilip civar köylere gönderilirdi (Mayewski, 1330:221).

SONUÇ

Bir şehrin, bir bölgenin tarihini, sosyo-ekonomik şartlarını ve kültür yapısını içinde yer aldığı çağın ve devletin şartlarından ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu bakımdan 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı idarî, malî ve hatta siyasî buhranların önemli ölçüde ülkenin taşrası için de geçerli olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti, Muş ile birlikte bölgenin diğer merkezlerinde hâkimiyet kurduktan sonra uzun müddet boyunca yörenin geleneksel idari yapısını -bazı değişimlerle- devam ettirmiştir. Sosyal ve ekonomik yapı ise değişimden uzak kalarak hemen aynı nitelikleri göstermeye devam etmiştir. Köylerde tarım ve hayvancılıkla meşgul olan halk, kendi kendisine yetebilmiş ve üretmeye devam etmiştir. Aşiretlerin baskısı, vergi düzensizliğinin oluşturduğu yük ve nihayet eşkıya korkusu

köylülerin muzdarip olduğu sorunlardı. Gerek idare ile ilgili hususlar ve gerekse de sosyo-ekonomik yapı XIX. yüzyılın ikinci yarısına doğru değişmeye başlamış ve bu değişim yüzyılın ikinci yarsında hızlanmıştır. Tanzimat'tan sonra daha öncekinden farklı bir şekilde güç kazanan aşiret ağaları ön plana çıkmıştır. Ağaların sıklıkla aldıkları aşar mültezimlikleri ve ardından kurulan Hamidiye alaylarındaki etkin rolleri, yörede hâkimiyet kurmalarına yol açmıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, Kırım Harbi ve ardında 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının olumsuz yansımaları bu dönemlerde Doğu Anadolu'da tahribata yol açmış, savaş şartlarının yol açtığı otorite boşluğu asayişsizliğe neden olmuştur. Bunun yanında 1895-1896 yıllarındaki Ermeni olayları ile dış müdahalelerin sebep olduğu Ermeni meselesi ve bunlara bağlı olarak meydana gelen iç karışıklıklar ve asayiş hadiseleri bölgedeki dengeleri değiştirmiştir. Zikredilen olumsuzluklar ile bunların neticesinde meydana gelen göçler nüfus bileşimini değiştirmiştir. Tabiatıyla bu hususlar köy ve köylü üzerinde önemli tesirler meydana getirmiştir.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri
BOA, A.AMD. 19/69, 25 N 1266/4 Ağustos 1850.
BOA, A.DVN. 68/95, H. 01.08.1267.
BOA, A.MKT. 28/84, 06 L 1261/8 Ekim 1845.
BOA, A.MKT. MHM. 666/18, 11 N 1313/25 Şubat 1896.
BOA, A.MKT.UM. 278/42, 16 Ş 1273/11 Nisan 1857.
BOA, A.MKT.NZD. 78/82, 07 Ş 1269/16 Mayıs 1853.
BOA, BEO. 993/74410, H. 16 Ra 1315/15 Ağustos 1897.
BOA, DH.MKT. 1498/108, 22 B 1305/4 Nisan 1888.
BOA, DH.MKT. 1579/71, 25 R 1306/29 Aralık 1888.
BOA, DH.MKT. 1601/103, 4 B 1306/6 Mart 1889.
BOA, DH. MKT. 2233/65, 07 R 1317/15 Ağustos 1889.
BOA, DH.ŞFR. 292/85, 06 Eylül 1318/19 Eylül 1902.
BOA, DH.MKT. 2194/76, 18 Z 1316/29 Nisan 1899.
BOA, Y.A.RES. 4/64, 29 L 1296/16 Ekim 1879.
BOA, DH.MKT. 529/66, 19 Ra 1320/26 Haziran 1902.

2.Nizamnameler
DÜSTÛR, "İdare-i Umumiye-i Vilayat Nizamnamesi", Birinci Tertib, C I, Matbaa-i Amire, 1289, ss. 607-651.

3.Kitap ve Makaleler

ARTINIAN, Vartan, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004.

ALİ BEY, **Dicle'de Kelek ile Bir Yolculuk**, Büke Yayınları, (Haz: Cahit Kayra), İstanbul, 2003.

AVERYANOV, P. İ, **Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.

AY, Tuncay, **Tanzimat'ın Hakkâri'de Uygulanması**, Yüksek Lisans Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis, 2015.

BEDİRHANOĞLU, Hüseyin Erkan, **1800 İle 1830 Arası Van Çevresi Asayiş Olayları**, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2009.

BERBER, Ferhat, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", **Karadeniz Araştırmaları**, (31), Güz 2011, s. 17-49.

BEYDİLLİ, Kemal, "1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, C XIII, S17, 1988, ss. 365-434.

BİNGÜL, Şeyhmus, **Tanzimat Dönemi Merkezileşme Çabaları Sürecinde Van ve Çevresindeki Aşiretlerin İskân ve Adaptasyon Problemleri**, Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara, 2013.

BRANT, James, **1838 Yazında Kürdistan**, Rupel Yayınları (Çev.: A. Celil Kaya), İstanbul, 2014.

BRUINESSEN, M. V., **Martin Van, Ağa Şeyh Devlet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

BULUT, Faik, **Dar Üçgende Üç İsyan**, Evrensel Basım-Yayın, İstanbul, 2005.

BUXTON, Neol, **Travel and Politics in Armenia**, London, 1914.

ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK, Ankara, 1997.

CELİL, Celile, **1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması**, Peri Yayınları, İstanbul, 1998.

ÇOÇİYEV, G. & Koç, B., "Some Notes on the Settlement of Northern Caucasians in Eastern Anatolia and Their Adaptation Problems (the Second Half of the XIXth Century - the Beginning of the XXth Century)", **Journal of Asian History**, 40/1 (2006), pp. 80-103.

DEMİREL, Muammer, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşü**, II. Cilt, I. Kısım, TTK, Ankara, 2006, ss. 263-277.

DOĞAN, Cabir, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", **History Studies**, Volume 3/2 2011, ss. 147-162.

----------, "II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması", **Turkish Studies**, Volume 6/4, 2011, s. 515-517.

DOMİNİAN, Leon, "The Peoples of Northern and Central Asiatic Turkey", **Bulletin of the American Geographical Society**, 47 (11), 1915, s. 842.

EPPEL, Michael, "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan During the First Half of the Nineteenth Century", **Middle Eastern Studies**, Vol. 44, No. 2, 237 – 258, March 2008.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt 4, 1. Kitap, YKY, İstanbul, 2010.

FIRAT, M. Şerif, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Kardeş Matbaası, Ankara, 1970.

GENCER, Fatih, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Dersim'de Merkezî Otoriteyi Kurma Çabaları", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi** 55/1, 2015, 217-242.

HEPWORTH, H. George, **Through Armenian on Horseback**, London, 1898.

KARACA, Ali, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899**, Eren Yayınları, İstanbul, 1993.

KARATAŞ, Yakup, **Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)**, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2014.

KIR, Ersin, "I. Dünya Savaşı Öncesi Doğuda Kürt- Ermeni Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi", **Journal of History and Future**, April 2017, Volume 3, Issue 1, ss. 24-56.

KILIÇ, Orhan, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", **OTAM**, (10), Ankara, 1999, ss. 119-137.

----------, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", **Osmanlı Araştırmaları (The Journal of otoman Studies)**, XXI, İstanbul, 2001, ss. 189-210.

KLEIN, Janet, **Hamidiye Alayları-İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

KODAMAN, **Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu**, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara, 1986.

LYNCH, H. F. B., **Armenia: Travels and Studies**, Vol II, London, 1901.

MAYEWSKI, **Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistikî**, (Rusçadan Ter.: Mehmed Sadık), Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1330.

MAYEVSRIY, V. T., **Kürt-Ermeni İlişkileri-19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı**, (Rusçadan Ter.: Mehmed Sadık. Osmanlıcadan Ter.: Haz. Haydar Varlı), Sipan Yayıncılık, 1997.

MILLINGEN, Frederick, **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, Doz Yayınları, İstanbul, 1998.

MINORSKY, V., **Kürtler**, MEB, İA, İstanbul, 1977.

NALBANDIAN, Louise, **The Armenian Revolutionary Movement**, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1963.

NIKITIN, Basil, **Kürtler**, *(Çev: E. Karahan, H. Akkuş, N. Uğurlu),* 2. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2010.

NOEL, E.W., Charles, **Kürdistan 1919**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.

ORTAYLI, İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880**, TTK, Ankara, 2011.

ÖZCAN, Besim, "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri**", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]**, (46), Erzurum, 2011, s. 198.

ÖZOĞLU, Hakan, **Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği**, (Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

POLLINGTON, Viscount, "Notes on a Journey from Erẓ-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo, in June 1838", **The Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 10 (1840), pp. 445-454.

PROTHERO. G. W. (Ed.), **Armenia And Kurdistan**, Historical Section of the Foreign Office, H.M. Stationery Office, London, 1920.

SASUNI, Garo, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri**, Med Yayınları, İstanbul, 1992.

SYKES, Mark, "The Kurdish Tribes of Ottoman Empire", **The Journal of the Rotal Anthropological İnstitute of Great Britain and İreland**, Vol. 38, (Jul.-Dec., 1908), 451-486.

TAYLOR, J. G., "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 35 (1865), pp. 21-58.

TUNCEL, Metin, "Muş", Cilt 31, **DİA**, 2006.

UBUCINI, M.A., **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, (Çev.: Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul, 1998.

UYGUN, Süleyman, "19. Yüzyılda Anadolu'dan İstanbul'a Olan Mevsimlik Ermeni İşçi Göçleri", **History Studies**, Volume 7, Issue 4, December 2015, ss. 137-155.

YAPIŞTIRAN, Cihan, **19. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2013.

QUATEART, Donald, **Osmanlı İmalat Sektörü**, (Çev.: Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

----------, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım-1876-1908**, (Çev.: Nilay Özok Gündoğan & Azat Zana Gündoğan, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, s. 302.

WHITMAN, Sidney, **Turkish Memories**, London, 1914.